

Магічне коло в культурі та мові східних слов'ян

Постановка проблеми

В науковій літературі існує як мінімум шість версій походження звороту *на кривой не объедешь* <*объехать*>. Очевидно, першим його спробував пояснити Моріс Міхельсон в своїй двотомній праці "Русская мысль и речь. Своё и чужое" (1902-1903 pp.). В другій половині ХХ століття свої версії щодо походження цього виразу висували такі відомі фразеологи, як Л.Ройзензон, В.Жуков, В.Мокієнко, М.Шанський, В.Зімін, А.Філіппов. Промовистим є сам факт постійних спроб етимологізації ідіоми *на кривой не объедешь* — він свідчить про те, що жодна з гіпотез не дала відповіді на цілу низку питань, що виникають в зв'язку з цією цікавою ідіомою.

Справді, основне питання, яке відчувається багатьма лінгвістами, проте не формулюється явно, стосується семантики ідіоми *на кривой не объедешь*. Ідіоматичне значення співвіднесене з ситуацією обману, ошуканства. Семантика ошуканства виросла на основі переосмислення базової ситуації. Тому, щоб відповісти на питання, яким чином вихідний образ породив значення ідіоми, треба відновити цю базову ситуацію разом з можливими імплікаціями з неї. Тільки тоді можна віднайти той семантичний місточок, який поєднав семантику базової та вторинної (ідіоматичної) номінації. Звичайно, не можна сказати, що цей місточок фразеологи не шукали. Але винайдене (чи радше вигадане) виявлялося таким ненадійним, що породжувало почуття непевності і спонукало до нових пошуків. Ось приклади. Згідно з одною версією, у вихідному виразі йшлося про криву, себто сліпу на одне око, коняку, якій приписувалася також старість і немічність. На такій кобилі справді складно обігнати інших мандрівників, що мають здорових коней. Дещо модифікований варіант цієї ж версії пропонує інтерпретувати слово *крива* в значенні 'кульгава'. В такому разі мислиться близька базова сцена: той, що їде нормальним конем, випереджає того, в кого кобила шкутильгає. Але чи ж можна з цієї сцени вивести ідею ошуканства? Які форми і вияви вона може набувати? Хіба сенс обману полягає в тому, щоб не обігнати і навіть не наздогнати інших?

Друге питання пов'язане з першим. Зауважмо, що як сама ідіома *на кривой не объедешь*, так і її тлумачення (семантична інтерпретація) містять заперечення. Знявши його, отримуємо сполучення типу *объедешь на кривой* з семантикою 'обдуриш', 'підманеш'. Чи існує така мовна одиниця або їй подібні? Наскільки нам відомо, це питання не ставилось в жодній роботі. Якщо ж виходити з поданих вище інтерпретацій ідіоми *на кривой не объедешь*, то доведеться визнати, що їзда на хворій чи старій кобилі дає переваги в швидкості. Але це твердження неправильно фактично. М.Міхельсон припустив, що *криві* в ідіомі *на кривой не объедешь* слід розуміти як криві голоблі, які ніби дають можливість їхати швидше. Проте і в такій формі відтворена базова ситуація не дає підстав для отримання семантики ошуканства.

Отже, невідповідність гіпотетичних базових сцен і виведених з них імплікацій примушує відкинути всі попередні версії і почати пошуки з чистої сторінки. Аналіз ідіоми вимагає опертя на широке культурно-етнографічне тло, тому нам доведеться декілька розділів присвятити розгляду народних обрядів та вірувань.

Мовні одиниці з компонентом 'переміщення в просторі' і семантикою обману, ошуканства

Значення ошуканства, обману передається декількома образними мовними одиницями з компонентом 'переміщення в просторі'. Крім ідіоми *на кривой не объедешь*, до тої ж групи належать вирази *колесом не объедешь*, *на кривых оглоблях не объедешь*, *на вороньих не объедешь* і под., в яких варіюється іменний компонент.

Те саме значення ошуканства має і сам предикат *об'їхати*, рос. *объехать*. Найдавніша його фіксація в значенні 'підманути' представлена в "Словаре Академии Российской" [САР 6, 982]. Знаходимо це значення в сучасних словниках української та російської мов. Див. [СУМ 5, 509], де для дієслова *об'їжджати* фіксується значення 'обдурювати', та [МАС 2, 579], де п'яте

значення дієслова *объехать* тлумачиться як 'обмануть, провести'. Такі вживання представлені в творах української та російської літератури, див. наведені приклади:

(1) — *Знай, ти не об'їдеш — тебе об'їдуть, на те торг, — сказав батько, призиваючи сина до свого ремесла, коли той скінчив школу. І він розказав синові про всі ті плутні, які треба часом пустити, щоб збути товар.* Панас Мирний. Повія.

(2) Расплюев. *Наполеон, говорю, Наполеон! великий богатырь, маг и волшебник! Вот объехал так объехал; оболванил человека на веки вечные...* Сухово-Кобылин. Свадьба Кречинского.

Появу дієслова *об'їхати* із значенням 'ошуканства' можна потрактувати як результат спрощення (редукції) відповідних ідіом, адже таке явище трапляється доволі часто. Проте цьому припущенню суперечить той факт, що ідея обману передається не тільки дієсловом з основою - *їхати*, а й іншими дієсловами, побудованими за тою ж словотвірною моделлю. Це дієслова *обходити* (*обійти*) та *обводити* (*обвести*). В значенні 'ошукати' частіше трапляється перше з них. В.Даль вказує, що *обойти* має значення 'обмануть' [Д. 2, 629], і використовує його як еквівалент предиката *плутовать* в реєстровій статті ПЛУТ; в "Словаре русских народных говоров" для слова *обходить* подано два значення, які стосуються сфери ошуканства: "7. Обворожить. Девка обошла парня. Вят., 1907. 8. Обмануть. Арх." [СРНГ 260]. Українські та російські художні твори XIX — поч. XX ст. засвідчують, що такі вживання не були рідкісними, хоча відповідні значення і не фіксуються словниками літературних мов. Дієслово *обійти* / *обходити* позначає різні форми навмисного, цілеспрямованого ошуканства, які виявляються в різних сферах соціального буття, див. (3)-(7).

(3) — *Були колись гроші, — спокійно одказала Горпина.*

— *Та що?*

— *Та в скриню до Івги перейшли. Обійшла старого, отак кругом і облутала. Сміється з нього, з молодшими по шинках шляється, а він і не бачить.* Панас Мирний. Повія.

(4) *Громада загула — та до Лейби.*

— *Отак ти нас підвів, бісів сину! Так обійшов?! Через твою греблю нам тепер життя немає...* Панас Мирний. За водою.

(5) Аннушка. *...В это время долго ли нас обмануть! Всякому веришь. Вот этак другой обойдет девку словами, та думает, что она в раю; а он про неё и думать забудет, да ещё смеется над ней.* Островский. На бойком месте.

(6) Краснова. *Что значит, коли жєница с умом-то! Хоть бы и понравился кто, так она никому виду не подаст. Мужа так обойдет, что он в ней и души не чаєт. А без ума-то и попадєшься сейчас.* Островский. Грех да беда на кого не живёт.

(7) *...Журчат ручьи, <..> и ласковый голос Осипа утопаєт в их шуме:*

— *Ловко я полицию-то обошел! Вот как надобно дела делать...* Горький. Ледоход. [Осип притворился, что у него сломана нога, и таким образом избежал наказания за то, что переводил группу людей через реку в ледоход].

(8) *Поморицился Морковников, не ожидал он таких цен... "Хоть бы маленько дешевле купить у Меркулова, — думает он. — <..> Парень он, кажется, простой, нетертый, в переделах, видится, еще не бывал, кажись бы, можно его обойти..."* Мельников (Печерский). На горах.

У всіх цих контекстах предикат *обойти* передає зміст 'представити ситуацію не такою, якою вона є насправді; свідомо викривити дійсний стан речей'. Як правило, це дієслово вживається тоді, коли йдеться не про прямий вербальний обман (брехню), а про складніші форми ошуканства, що виявляються через певну поведінку суб'єкта, див. (6), (7).

Семантика ошуканства притаманна і діалектному деривату *обойдуха* 'обманщик, мошенник; обманщица, мошєнница': *Ловкий парень, обойдуха, деньги займет и не отдаєт.*

Моск., 1969 [СРНГ 160].

Дієслово *обвести* / *обводити* в значенні 'ошукати' не фіксується жодним словником, однак в художніх творах можна виявити його вживання, див. (8):

(8) — *Вот про меня говорят, что я простыня, а я, между прочим, умного-то человека в лучшем виде обвёл.* Салтыков-Щедрин. Пошехонская старина.

Крім того, на його здатність передавати значення ошуканства вказують деякі мовні факти: смоленський іменник *обвод*, який тлумачиться як 'обманщик, плут' [СРНГ 9] і загальновідомий фразеологізм *обвести круг пальця* з опорним дієсловом *обвести*.

Отже, коло явищ, які слід залучити до нашого аналізу, розширюється внаслідок включення в нього дієслів *об'їхати*, *об'їти* та *обвести*¹. Цілком зрозуміло, що змістовна тотожність всіх одиниць в розглядуваній групі (як ідіом, так і дієслів), для яких характерний перехід від семантики кругового руху до семантики ошуканства, обману, не може бути випадковою.

Референтні ситуації. Характер обману. Суб'єкт обману

Говорячи про обман, частіше за все ми маємо на увазі явище соціального життя. Проте є ще й інший, специфічний, вид обману, який виявляється на рівні традиційної свідомості. Суб'єктом такого обману є не людина, а нечиста сила — передусім, лісовик, чорт чи особливий міфологічний персонаж на ім'я блуд. Як саме нечиста сила обманує людей? В биличках про зустрічі людини з нечистою силою часто оповідається про те, що людина втрачає орієнтацію в знайомому місці, не може знайти дорогу додому, повертається багато разів у вихідну точку. На позначення дії нечистої сили використовуються дієслова *водити*, *обвести*, *об'їти*. Див.:

"Его леший *обошёл*, по поверью, он заплутался" [Д. 2, 279];

"Леший *обошёл*. Говорят, когда кто-то заблудился в лесу" [Трунов 35];

"*Обойциса*. Заблудзіцца, страціць арыентацыю. Як *обойдзесса*, то *перебуйса да полежы*, то *знацімеш, куды іці*" [ТС 231];

"Леший (черт) *обошел* — 1) заблудились, 2) сбились с толку, потеряли след. Сам черт *обошел, потеряли и след*" [СРНГ 260];

"И теперь можно еще услышать рассказы о том, что леший *обходит* людей, сбивает их с пути, морочит, заводит в трущобы" [ИвановДЛ 54];

"Леший, увидев прохожего, заржет и *обойдет* его так, что тот заблудится, а если и сумеет отделаться, то будет защекочен до смерти..." [Зелен.ОР 802];

"Стоит лешему «обойти» человека, как тот заблудится и проплутается на законом месте целую ночь. Иногда леший заводит путника таким образом в непроходимую лесную чащобу, в болото и т.п." [Балов 87];

"Народ верит, что если человек сбился с известного пути, то значит его *обвел* леший. <..> Он старается лишить путешественника разума и ввести его в заблуждение" [Ефим. 1, 164].

Номінація *водити* спричинена уявленнями про те, що лісовик, перекидаючись знайомою людиною чи загубленою твариною (наприклад, конем) йде попереду людини, скеровуючи тим самим напрямок її руху. Вірування в те, що лісовик *водить*, поширені на всіх східнослов'янських теренах, тому подаємо їх без локалізації:

"У Рафайлові є такий ліс, називаєсі Блудньик, то и цілий день буде чоловіка *водити* и усе на одну стежку прийде. Чоловіку видитсі, шо тот чьис, шо иде, то за штири мили зробив, а він прийде назад на то місце, де був" [Сокіл 108].

"...Сбив с надлежащего направления, он [леший] заставляет человека бродить лесом по

¹ В.Даль фіксує також діалектний предикат (але без вказівки на його територіальне поширення) *обковылить* кого в значенні 'надуть, обмануть, об'їхати на кривых', причому вказує на його мотиваційні зв'язки з предикатами *о(б)ковыливать*, *о(б)ковылят* 'обойти хромая, прихрамывая' [Д. 2, 589].

несколько часов, проходит по одному и тому же месту несколько раз, заводит в глубь леса, в лесную тропу..." [Никиф. 52].

На заході української етнічної території уявлення про силу, що спричиняє блукання в чужому просторі, персоніфікувалися в образі блуда: "Блуд не дає пізнати чоловікові місця, на яким той зблудів, і водить його навіть на малім просторі, приміром, на пасовиську, довкола стирти, по селі, під селом, довкола бзини, по городі, а навіть на печі" [Гнат. 122].

"Є такі місця, де "хапає" ся ("бере" ся) Блуд. "Така Мана буде водити хрискинина и цалу ніч, а не скимит сі де він є; и сто раз буде коло того місці, шо шукає, — а нетрафит. Таке сі озьме голови, шо чоловік не може сі спізнати"" [Онищ. 96].

Отже, цей вид обману полягає в тому, щоб представити людині знайому місцевість як чужу. "Он будто бы затмевает память", — пише про лісовика П.Єфименко. Те саме зауважують українці про блуд: "Якас сила <..> відбирайи памйить, тай люде їзды кріз ночи" [Зн.2, 211], про мару: "Мара покриває очі в людей невидимою мережею і затемнює свідомість, щоб завести людину в небезпечне місце" [Чуб. 1, 199]. Отже, йдеться про вплив на свідомість людини, на її здатність сприймати та інтерпретувати явища дійсності. Самі речі при цьому не міняють ані своєї форми, ані розташування. Ось характерний приклад. Відносно недавно, у 1988 році, у Вологодській області була записана розповідь про трагічний випадок: батько вбив власного сина, бо йому примарилось, що то не хлопець, а заєць: "Васька Скородумов сына убил, сын ему зайцем показался. Так он схватил чужое ружье и стрельнул, а это человек, сын. Это ему черт глаза отводил. Сын-то с хлебом шел. <..> А кругом ведь народ. Народу-то сын видится. <..> И ведь не пьяный был — трезвый" [Череп. 75]. Як бачимо, трагічну помилку приписали впливу чорта, який *отводил* глаза.

З цим видом обману безпосередньо пов'язаний інший: нечиста сила часто являється людям не в своєму власному вигляді, а якоюсь твариною, особою (часто знайомою людиною, навіть родичем) чи предметом. У билічках, записаних в карпатському регіоні, блуд "показується у постаті пані, кози, пташків, пса, кота, чоловіка, копиці сіна, світла" [Гнат. 123]. В повісті Миколи Гоголя "Зачакловане місце" нечиста сила показалаь діду спочатку цілою валкою чумаків, серед яких були і його знайомі, а потім у вигляді свічки, яка переходила з місця на місце, що, за народними уявленнями, означає схований в землі скарб.

Мета подібних перетворень нечистої сили часто полягає в тому, щоб завести людину в гушавину лісу, в болото, на край пропасти або в інше небезпечне місце, де легко загинути. "Світло мигає в однім місці, а коли чоловік підійде до нього, переноситься на друге місце. Воно заводить чоловіка на болото, на води, в ліси, а в зимі як зажене куди, то чоловік замерзне" [Гнат. 123]. На півночі Росії зафіксовано чимало переказів про те, що лісовик обертається різними деревами, аби збити мандрівника з відомого йому шляху, або перекидається на дерево, в якого "мох та короткі гілки ростуть з південного боку, тоді як їм належить бути з північного" [РС 293]. Загалом віра у здатність нечистої сили являтися в будь-якому вигляді вкорінена в народну свідомість надзвичайно глибоко. Свого часу відомий польський етнограф К.Мошинський зауважив щодо українців Тернопілля: "Численні оповідання свідчать, що місцеві мешканці ніколи не можуть бути цілком певні, що якесь створіння є справді твариною, а не оберненим чортом, упирем і т. ін." [Mosz. 163].

На різних східнослов'янських теренах записано чимало оповідок про випадки, коли нечиста сила перекидалась людиною чи твариною:

"В прошлом году ходила я в лес по ягоды. Настиг меня мой муженек; собирали мы с ним ягоды в одно место, и пошли домой; вдруг муж мой захохотал, да и прыгнул в лес, а в коробу очутились сосновые шишки" [Ефим. 1, 170].

"Мой отец шел на Павлово. А в ручью, говорили, чудится. А он выпивши. Подкатилась черная собака, он ее ногой, да ругается на нее. Вдруг она в человека обратилась и кричит: "Эй!" Он-то думал, что человек навстречу идет, тоже "Эй!" кричит. А голос-то в речку зовет.

Голос-то ему: "Иди сюда". А он говорит: "Я иду" — и идет. А потом очутился в самой реке, да и остановился, очнулся. Ясно, что черт это был" [Череп. 68].

"Пошел свекор к обедне на Крещение. Идет от обедни, встречается с чертом. А он совсем как человек был. Черт и говорит: "Поди ко мне!" — "Пойдем," — отвечает свекор. Привел он свекра к кривому месту и говорит: "Полезай на печку!" — "А где же печь?" А он толкает свекра к реке. Свекор и ну креститься да молиться, а черт и говорит: "А, догадался, старый! Возьми же гостинцев детям". И насовал в рукава и под полу чего-то. Дотащился свекор домой уже поздно ночью, рассказывает, что с ним было, сам плачет и дрожит от холоду: под полой-то и в рукавах снег был. В это время по избе гул пошел: ву-у-у! Это он сердился, треклятый" [Ляцкий 253].

Нечиста сила не просто водить чи збиває з дороги, вона спритно грає на слабкостях людини: то показується купою золота, ягнятком чи козою, то пропонує людині сходити в шинок або пограти в карти. Закоханому хлопцеві, що стомився від розлуки, являється в образі якої дівчини; до згорьованої вдови прилітає у вигляді її чоловіка. Чорт любить і просто насміятися з людини: на ранок подарунки чорта перетворюються на соснові шишки, грудки снігу, кінський гній, череп'я чи вугілля.

Весь цей комплекс уявлень називають вмінням *напускати ману* або, інакше, *отводить глаза* (рос.). У Даля *мана* — це "приманка, прикормка, привада, чем приманивают; сласть, соблазн; что прельщает, что блазнит, наваждение, обман чувств, отуманение рассудка, ложное, обманчивое явление" [Д. 2, 297]. В словнику Б.Грінченка *мана* перекладається як "призрак, обольщение, иллюзия" [Гр. 2, 403]. Такі значення реконструюються і для праслов'янського періоду, див. [ЭССЯ 199-202]. Даль відзначає і семантичну близькість східнослов'янського *мана* та латинського *mania*: "На него мана находит (*halucinatio*), ему чудится, он бредит (замечательное сходство с лат. *mania*)". Така подібність не випадкова, адже це споріднені слова, що мають відповідники і в інших індоєвропейських мовах. Зіставлення генетично близьких слів показує, що корінь *ман-* співвідноситься з такими поняттями, як "видіння", "марення", "затемнення зору" [ЕСУМ 3, 382]. Одним з давніх значень східнослов'янського дієслова *манити* є значення 'ввижатися', див., зокрема, у Даля: "Что-то манит, видится, чудится", і далі: "сев. манить в знач. блазнить, чудится. Мне что-то манится, видится мана" [Д. 2, 297].

Отже, первісно обман (як процес і результат) — це спотворення істинного, правдивого вигляду речей, це видиво, яке покриває і заміняє собою реальний світ. Як ми бачимо, здатність деформувати явища в очах людини притаманна нечистій силі, а тому саме нечиста сила і є первинним і основним суб'єктом обману. Від неї цю властивість набувають знахарі та чаклуни, що запродали чорту свою душу: "Говорят, что черти, в числе их лешие, помогают лишь тому, кто отдаст им свою душу. Поэтому умение ворожить, морочить, отводит глаза, вообще колдовство и знахарство приобретается, по мнению народа, большею частью ценой души. Продав душу лешему, получают способность проделывать все то, что способен делать сам леший, напр., морочить людей, сбивать их с дороги, заставляют возвращаться к одному пункту" [ИвановДЛ 57].

Які ефекти виникають при напусканні мани, можемо уявити з колоритного опису В.Даля:

"О колдунах народ верит также, что они отводят глаза, т.е. напускают такую мару или мороку, что никто не видит того, что есть, а все видят то, чего вовсе нет. Например: едут мужики на торг и видят толпу, обступившую цыган, из которых один, как народ уверяет вновь прибывших, пролезает насквозь бревна, во всю длину его, так что бревно трещит, а он лезет! Вновь прибывшие, на которых еще не было напущено мары, стали смеяться над толпой, уверяя, что цыган лезет подле бревна, а не сквозь него; тогда цыган, оборотившись к ним, сказал: а вы чего не видали тут? Поглядите лучше на возы свои, у вас сено-то горит! Мужики кинулись, сено точно горит; отхватили на скорую руку лошадей, перерезав упряжь, а толпа над ними во все горло хохочет; оглянулись опять — возы стоят, как стояли, и не думали

Механізм напускання мани

В етнографічній літературі практично відсутні відомості про прийоми, до яких вдаються лісовики з метою заморочити людину. Для виявлення архаїчних уявлень про первісні механізми напускання мани варто врахувати два джерела інформації. По-перше, внутрішню форму номінацій, які служать для загальної характеристики напускання мани чи блукання в лісі. Як зазначила Л.М.Івлева, "добре відома "архаїзуюча сутність" народної термінології, силою чого саме назва довше за все затримує сліди тих значень, які історично були властиві самому явищу" [Івлева 42]. В нашому випадку це предикати *обходити* / *обійти* та *обводити* / *обвести*. По-друге, цінну інформацію дає звернення до магічної практики чаклунів і відьом, оскільки вони переймають ті ж способи нанесення шкоди, якими послуговується нечиста сила.

Внутрішня форма предикатів *обходити* / *обійти* (наявність в них префікса *об-*) вказує на круговий рух, переміщення по замкненій траєкторії. Справді, нечистий ніби обмежує певне місце замкненою лінією, якоюсь невидимою границею. Саме таке розуміння причин блукання в лісі подає Олександр Афанасьєв: "Ті випадки, коли мандрівник втрачає дорогу, і всі неприємності, які при цьому виникають, народна уява приписує злим витівкам лісовика: він навмисно плує чи, за народним виразом, обходить тих, хто мандрує по лісі, тобто ніби замикає їх невидимою круговою лінією, з-за якої вже не вибратися людині без сторонньої допомоги" [ПВСП 2, 175]. Не менш виразно виступають ті самі вірування в номінаціях *становиться на круг*, *ставити на круг*, *попадать на круг*, *попасть в круг*, *снимать с круга*, *вкруг ходити*, зафіксованих в архангельських та вологодських говорах., див.: *Ходили мы в лес, мужики трое да я, они говорят, туда нать идти да туда нать идти да, а я говорю, да нет, вы вкруг ходите, вон бараки-те; Водятся в лесу, на круг попадают; раньше были ворожеи, снимали с круга; Все говорили: вкруг попала скотина* [Берез. 108; КСГРС]. Всі ці діалектні вирази цінні тим, що експліцитно вказують на коловий рух людей чи худоби, які блукають в лісі під впливом нечистої сили, передусім лісовика.

Людина не може бачити границь зачаклованого місця, проте вони є. Про це свідчить траєкторія блукань: жертва нечистої сили довго ходить по колу, повертаючись декілька разів туди, де вже була. *"Есть еще места в лесе, называют их окаянный крюк. В уме, а все ходишь, ходишь, а опять в то же место придешь, да не один раз, а раза три иль четыре"* [Череп. 48]; *"Назадь пойду, а к той же сосны приду, у которой я ломала рыжики. Опять уйду, хожу, хожу, хожу — к сосны и приду другой раз. Три раза к сосны пришла на одно место"* [Крин. 26]; *"Вот на днях он [леший] у нас мужичка обошёл: водил, водил его по лесу и всё вокруг одной поляны... Едва-те к свету домой добился"* [Тургенев. Бежин луг].

Як правило, коли чари зникають, людина усвідомлює, що блукала геть недалеко від села чи знайомого місця.

Думку про те, що у володіннях нечистої сили, передусім в лісі, є особливі, замкнені частини простору, підтверджують численні фіксації народних вірувань з різних східнослов'янських теренів. "Считается, что человек собьется с пути, если <.> наступит на след лешего, приблизится к его любимому дереву, перейдет его любимую тропу (рус.)" [СД 198]. *"Ня параступай в леси чараз страмовину, выворот, што вихор поваляв; а то сам будешь кружитца и ўсё к тому дераву потходит"* [БЗ 3]. Особливо часто в переказах наголошується на тому, що людина губить дорогу в лісі, якщо її шлях перетнеться з невидимою для ока стежкою лісовика. *"Ушла девка, Маруськой звали, березки копать. Нет и нету ее. А её вольний [леший] водил. Она на дедушкин след [след лешего — М.Ж.] ступила. Водил за левую руку, так положено. До чего доводил — оборвалась вся"*. Вологод. обл. 1988 [КСРНГ]; *"Як паройдя дорогу лясун, дак беспраменно заблудисься. Тогда будут приставлятца лясы, болоты, усё страшное..."* [БЗ 3]; *"В лесах лешие кладут свои тропы: кто вступит на тропу лешего, тот заболевает или же*

забудитися" [Балов 87]. Пор. оповідь про те саме явище в художньому тексті: "Однажды пономариха отправилась было за грибами в дремучий бор. ... Мавра набрала их без малого до верху котомки да идет на дорогу, чтоб скорее к дому; ан не тут-то было. Леший и перекинись ей поперек пути... Ходила, ходила пономариха, плутала, плутала: куда ни ступит, куст да трава, а проселка-то и не видать, словно сгинул" [Григорович. Деревня].

Очевидно, що перетин шляху людини і лісовика означає потрапляння у виділений, маркований ним і, що суттєво, замкнений простір. Тому, коли людина переходить в цей простір, вона опиняється під владою нечистої сили. В таких випадках їй загрожують не тільки втрата орієнтації. З деяких биличок довідуємося, що перетин шляхів людини та лісовика може призвести до втрати здоров'я, розумових здібностей і навіть смерті: "Якщо хто перейде слід лісовика, то захворіє на недугу, яку вилікувати можуть тільки бабки" [Колчин 22]; "У меня сестра потонула. А пошла она за лошадью. Идет лесом и ... выше лесу пошел кто-то. Идет он, и колпак медный на голове. И пересек ей дорогу. И ей уже не живать на свете. Так она и умерла в этом году" [Череп. 47]. Відомий польський етнограф К.Мошинський відзначив вірування в згубний плив лісовика на здоров'я людини як характерну особливість слов'янських міфологічних уявлень: "Якщо хтось пішов в ліс здоровим, а повернувся хворим, то значить, що він перейшов слід лісовика" [KLS, 683].

Характерно, що в білоруських молитвах, призначених для звільнення від мани і віднайдення дороги, використовуються предикат *відкрити*: "Господу Богу помолюся и матарам божжым поклонюся. Святая матар киявская, почаявская, русалимская, и трырушная! <..> Открыйте мне дорогу и покажите путь! И трырушная матарь божжяя, открый мне свет и покажи мне путь!" [БЗ 3]. Вживання цього дієслова опосередковано вказує на замикання, закривання певної частини простору як на причину блукання в лісі. Закритий внаслідок впливу нечистої сили світ / шлях відкривають заступники людини, до яких звернена молитва.

Саме тоді, коли людина потрапляє в межі замкненого лісовиком кола, на неї наводить мана, їй починає ввижатися. Ще раз згадаймо пригоди діда із "Зачаклованого місця":

[Дед] стал проходить мимо того заколдованного места, не вытерпел, чтобы не проворчатъ сквозь зубы: Проклятое место! — взошел на середину, где не вытанцовалось позавчера, и ударил в сердцах заступом. Глядь, вокруг него опять то же самое поле: с одной стороны торчит голубятня, а с другой гумно.

Отже, на основі народних переказів можна реконструювати архаїчне вірування в те, що перетин стежки нечистої сили (лісовика) призводить до потрапляння в особливий простір, де нечиста сила напускає на людину ману. Рефлекси цього вірування спостерігаємо й у повсюдно поширеному забобоні, що з людиною трапляється щось лихе, якщо їй перетне шлях чорна кішка.

Інше джерело інформації про механізми напущання мани — магічна практика чаклунів. Обмежимося лише декількома виразними описами, з яких видно, як саме людину вводять в оману. Перший взято з матеріалів Пантелеймона Куліша, який записував різні оповідки про козаччину від старих козаків. Другий є фрагментом літературного джерела — повісті Григорія Квітки-Основ'яненка, етнографічна достовірність якої не викликає сумніву. В обох випадках йдеться про осіб, які добули магічні властивості через контакти з нечистою силою.

В одній легенді оповідається про козака-"характерника", тобто відуна, чаклуна, на прізвисько Плаха. Цар Петро посадив Плаху до в'язниці за те, що той оповів царю його майбутнє. Коли ж на Петра пішов війною Мазепенко, цар згадав про Плаху і випустив його з в'язниці. Спочатку Плаха гуляв, а тоді пішов воювати. "Бере з собою одинадцять козаків, а сам дванадцятий, та й гайда в степ. Скоро забачив Мазепенкову ватагу, зараз узяв та й об'їхав її кругом. Як об'їхав, то козаки Мазепенкові мов подуріли і стали один одного колоть да рубать" [Кулиш 117-120]. Козак-"характерник", як і нечиста сила, підміняє видимі речі, напускає на

ворогів ману, а досягає це шляхом об'їзду, тобто замикання в колі².

Квітка-Основ'яненко оповідає про подібну магію в епізоді покарання відьми Явдохи. Подаємо текст з мінімальними скороченнями.

"...Де взялись і різки. Скрутили Зубиху Явдоху; тільки що класти її, вона як-то руку випручала та й повела нею кругом по народу; отже ж слухайте, що з того буде.

От і положили її; по два парубка сіло на руки і на ноги, а два узяло здоровенні пучки різок та й почали чистити: дже-дже! дже-дже! аж засапались! б'ючи, б'ють-б'ють, і вже цурпалки летять... А що Явдоха? Лежачи під різками, казку аже: "Був собі чоловік Сажска, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?"

— Та бийте окаянню ханаанку! — аж заревів Пістряк.

Хлопці деруть щомога, а Явдоха своє... <...> б'ють-б'ють бісовську бабу, скільки хлопців перемінилося, скільки різок перебрали: і вербових, і березових, і тернових; а її не позначилось нічого, неначе тільки що лягла і ні трішечки і не бита...

Отже ж то як сеє діється, і гаспидську, католикову Явдоху б'ють, проліз скрізь народ, що так і обступили Явдоху, та й не надивуються, Демко Швандюра, стар чоловік і непевний, подививсь-подививсь, помотав головою та й каже:

— А що се вам за іграшки далися? Чи то пану сотникові знать скучно стало, так ви його забавляєте, як малу дитину, що різками порете, неначе кого путнього, вербову колоду?

— Як колоду? Що се він каже? Де там колоду б'ють? — загула громада...

— Де колода? Не бачите? Дивіться ж! — сказав Швандюра та й повів рукою по народу навпаки сонця... Так що ж? Удивленіє, та й годі! Тоді усі побачили, що лежить товста вербова колода, поперепуювана вірвовками, і сидять на ній чотири хлопця здоровенних і держуть її якомога, щоб не пручалась, а чотири б'ють тую колоду зо всієї сили добрими різками, неначе кого путнього. А біля тієї колоди лежить сама по собі Явдоха Зубиха і не зв'язана, і регочеться, дивлячись, як працюються люди замість її та над колодою. Се вона, як її покладали парити, так вона рукою повела та й напустила на усіх, хто був, мару, а Демко з свіжими очима прийшов і бачив, що твориться, і як децю знав і вмів проти чого що-небудь зробити, то він і відвів мару від людей. От тогді тільки побачили, що били не Явдоху, а вербову колоду..."

Характерно, що, згідно з народними віруваннями, наслідком замикання людини в коло може бути не лише напускання мани, а й сон, тобто стан, який характеризується передусім відключенням сенсорних властивостей. Як відомо, сон трактується в народній традиції як тимчасова смерть.

Таким чином, нечиста сила або чаклуни шляхом творення навколо людини невидимої перешкоди *напускають ману*, тобто затуманюють людину, відбирають їй свідомість, позбавлять її здатності сприймати речі адекватно. Ця границя, як і простір в ній, осмислюється в народній традиції як чарівне (магічне) коло. Цей концепт має доволі складне і значною мірою амбівалентне наповнення, що виявляється через систему вірувань, уявлень, культурних практик, на перший погляд, суперечливих, проте, при уважному аналізі, вмотивованих і внутрішньо узгоджених. Деякі з цих вірувань і практик ми розглянемо докладніше.

Функції магічного кола

Основна, найбільш очевидна роль магічного кола полягає в тому, що воно відділяє внутрішню частину простору від зовнішньої, тобто творить границю, межу між двома

² Друга наведена у П.Куліша легенда оповідає про характерника Палія, який шляхом замикання ворожого війська в невидиме коло міг вводити його в оману і тим домагатися перемоги: *"...Палій сів на коня да об'їхав кругом Мазепине військо, да як поставив оттак ратище, то їм здалось, що то ліс стоїть. От вони і почали їхати через той ліс, схилиючись, а Палієві козаки давай рубать їм голови"* [Куліш 116].

частинами простору. Однак в конкретних випадках застосування магічного кола з тою чи тою метою цю границю наділяють різними властивостями: інколи вона буває непроникною для тих, хто потрапив досередини; в інших випадках коло може бути непроникним і при вторгненні з другого боку, ззовні. Ці особливості границі можуть використовуватися як з захисною, так і з лиходійною метою. Коротко розгляньмо практику і вірування, пов'язані з міфологією магічного кола.

Захисна функція

Існує декілька основних сфер буття, де людина створює захисне магічне коло. Це, по-перше, ворожіння та інші форми прямої взаємодії людини з нечистою силою, по-друге, лікування хвороб і захист від них і, нарешті, випас худоби в лісі. В усіх випадках магічне коло служить перешкодою для ворожих, небезпечних сил: нечисті, персоніфікованих хвороб, диких тварин.

1. Взаємодія людини з нечистою силою

1.1. В казках і биличках, в яких відтворюється сюжет, близький до сюжету гоголівського "Вія", окреслення магічним кругом стає засобом сховатися від відьми. У Гоголя нечиста сила не лише не спроможна проникнути в коло, де стоїть Хома Брут, а й взагалі його не бачить: *"Все глядели на него, искали и не могли увидеть его, окруженного таинственным кругом"*. Один тільки Вій має здатність бачити скрізь невидиму стіну, але і він, напевне, виявився би проти неї безсилим, якби не сам Хома:

"Не гляди!" — шепнул какой-то внутренний голос философу. Не вытерпел он и глянул. — Вот он! — закричал Вий и уставил на него железный палец.

Погляд Хоми зустрівся з поглядом Вія, і коло було зруйноване.

Виразні захисні функції виконує творення кола при контактах живих і покійників, особливо в час поховального та поминальних обрядів. Так, на Російській Півночі, за свідченням Г.Куликовського, навколо покійника, поки він перебував в хаті і становив загрозу для живих, обносили камінь: *"Иногда хазяйка бере камень, що лежав на лавці [коло покійника] чи навіть в головах у покійника, обходить з ним навколо труни і кладе його на лавку чи на покуття під образи, щоб «достальные живы были»"* [Кулик. 53]. Характерно, що в цьому обряді використовується камінь: він творить невидимий, але міцний мур, який не може здолати покійник. З тою ж метою на Поліссі та Волині обсипають маком могилу нечистого покійника: *"Если умрэ человек, знахор, тым сватым маком обсыпають [могилу], шчоб он не вылазиў"* [МСПЭЛ 412]; *"В Дубенском уезде повесившегося хоронят во всей одежде, как был, на границе между двумя полями, могилу обсыпают самосевным маком, чтобы покойник не мог делать пакостей"* [Зелен.ОР 294].

1.2. Особливо яскраво захисна функція кола виявляється в тих обрядах ворожіння, під час яких людина вступає в прямий контакт з нечистою силою. Серед "страшних" ворожінь, що практикуються на святках на Російській Півночі, є одне, що вважається надзвичайно небезпечним. Суть його полягає в наступному. Треба взяти шкуру великої тварини, розстелити біля прорубу на річці, на перехресті доріг чи в іншому нечистому місці, сісти на шкуру, окреслити себе колом і чекати появи чортів або знаків від них. Нечиста сила показується переважно у вигляді людини чи залишається невидимою. Вдатися до такого обряду наважуються найсміливіші:

"В Святки бегали на ростани слушали. С беседы побезим, зачертятся надо. "Черт из черты, а я в черту". То ухват, то сковородник возьмут, железом надо зачертиться. Не зачертишься — черти уволочь могут. И еще кожу, шкуру помершую надо. Усядутся на неё да и поедут. Там всех чертей соберут, хто чего прислышится. <...> И расчерчиваться надо: "Я из черты, а черт в черту". А один раз девки очертились, сели на шкуру, а хвост-то за чертой

остался. Черти-то за хвост и потащили их, едва в реку не утянули". Новг. Пест. 1986. [Череп. 100].

Коло робиться предметом, що має виразні апотропейні функції. В описах обряду виразно підкреслюється магічна сила лінії: "Головнію очерчиваются при гаданиях на расстаньях; черти не могут перейти черты круга" [Ефим. 1, 160]. Інформатори часто вказують на небезпеку, яка загрожує людям, якщо хвіст залишається поза колом. Так утворюється розрив, коло стає незамкненим і тому люди, які ворожать, стають досяжними для нечистої сили.

Один з найцікавіших описів обряду подано в матеріалах Петра Єфименка з Архангельської губернії:

"Слушать на разстанях (местах, где сходятся, или расходятся, ветви дороги). Вот рассказ об этом гадании. Не очень давно собралось несколько девушек послушать в святой вечер на разстани. Взяли они с собой не трусливой руки парня и пошли на разстаню. Тут они зажгли взятую лучину и углем от нее очертили в снегу круг, так около себя, в черте которого все и уселись. Сидели все с трепетом, боясь проговорить одно слово. Кресты с шей у них были сняты и оставлены в доме, где сговаривались идти слушать. Вот подходит полночь, — слышат звук колокольчика, где-то далеко. Едут, сказали, и все переглянулись, подумавши, что будет свадьба, — значит, которая-нибудь из девушек выйдет замуж. Наконец, видят: едет на лошади барин, весь в латах, — за ним катятся коляски и в них народу тьма-тьмуца. Все едущие были вооружены: кто ружьем, кто пистолетом, кто саблею, а кто и штыком. Вот подъехали они к тому месту, где слушательницы, и подняли такой вой и крик, что Боже упаси; все вдруг накинулись на них, но перейти за очертанный круг не могут да и только, оттого, что он сделан со святыми словами, да и оружья занести не могут, как бы в воздухе дьяволенку сделана стена. Долго так беси пугали слушательниц наших и говорили: "вот, вот ту стреляй", ничего не могли сделать. А девки-то все и трухнули, прижались друг к дружке, и лежат ни живы, ни мертвы, — знать впервой случилось. Под конец всего стала заниматься заря и все черти удрали" [Ефим. 1, 169].

У наведеному описі виразно виступають дві властивості магічної перешкоди: її невидимість і непроникність ззовні. Слова, що супроводжують окреслювання, лише підсилюють його захисний ефект. В одному з недавніх записів обряду знаходимо заклинання, яке прямо вказує на те, що людей в колі має захищати стіна: "В Святки я не ходила, а другие ходили, что там было, Бог их знает. Я только раз, 19 января, с Собакиной мы ходили. Вышли на назем, а Собакина круг очертила, мусор на веник положила, я села на чепурочки, а она начала говорить: «Черти бо черти, по закруги три черти, а в круге нет никого. Стань, гора каменна, от востока до запада, чтобы не пройти, ни проехать злему ворогу. Святоцки-святоцки, окаянные вецeroцки, скажите суцую правду!» А дальше говорят, на что гадают. Придет ли жених или что другое". Арханг. Карг.1989 [Череп. 97].

Зауважимо, що наведений матеріал репрезентує доволі пізній стан уявлень про функцію магічного кола в обрядах ворожіння. В архаїчні часи її роль була іншою: коло служило локусом контактів з позалюдським світом. Як відомо, ворожіння розглядається в народній культурі як форма прямої взаємодії людини з нечистою силою. Для цього обираються місця, що, хоча і знаходились в межах села, проте були марковані присутністю нечистої сили (лазня, клуня, смітник, стайня, порожній дім і т. ін.). Під час ворожіння людина тимчасово ізолює себе від людського світу, отже, окреслення колом надається сенс механізму виключення особи з соціуму і переходу її в чужий простір, "позалюдський світ" (див. про це нижче, в підрозділі "Заборони на обходи"). Тому окреслення круга навколо людини служить необхідною передумовою контакту з потойбічною сферою. Див. обряд викликання лісовика, поданий О.Афанасьєвим (локалізацію не вказано): "Щоб викликати лісовика, треба нарубати молодих березок і скласти їх колом, верхівками до середини; потім зняти з себе хрест і, ставши в колі, крикнути голосно: "Дедушка!" — і лісовик одразу з'явиться" [ПВСП 2, 177].

На архаїчну роль замкненого кола як локусу, де відбуваються контакти з нечистою силою, виразно вказують і матеріали етнографа Василя Смирнова з Костромської губернії, зібрані на початку ХХ ст. У його записах дуже чітко вказано на те, що особи, які збирались ворожити на святах, обов'язково починали цю дію зі встановлення контакту з нечистою силою. Для цього були призначені спеціальні формули самопрокльонів та викликання нечистої сили. Особливе значення надавалось і окресленню магічним колом. Наприклад, перед початком ворожіння дівчата мали тричі обскакати обране місце на лівій нозі проти сонця, тобто тричі замкнути коло і зайти в нього. При цьому промовлялися такі слова: "*Бес в кругу, Бог по-за кругу!*" [Смирнов 41], "*Он со мной*" (мається на увазі чорт) або "*Чертово место — черт с тобой*" [Смирнов 45]. Особа, що ворожила, могла цілком експліцитно прикликати на допомогу нечисту силу, вигукуючи: "*Васильевские черти, идите к нам!*" [Смирнов 68]; пор. також формули закликів нечистої сили з інших північних губерній: "*Черти чертитесь, бесы беситесь, сам сотона иди сюда!*", "*...сам сотона подымайся со дна!*" [Сев.Бел. 69], "*Черти — к нам, чертенки — к нам!*" [Виноградова 329]. Отже, акціональна частина обряду — виокремлення частини простору в певному нечистому локусі (найчастіше коло води або на перехресті доріг) і перехід людини в цей простір — доповнювалася промовлянням вербальної формули, в якій чітко проявлялась мета суб'єкта ворожіння, тобто встановлення контакту з нечистою силою.

Варто звернути увагу і на таку важливу деталь: в обряді ворожіння в нечистому місці могло відбуватися як "автоокреслення" колом (коли його творила та сама особа, що залишалася в колі), так і окреслення, виконане іншою особою. Так, В.Смирнов зафіксував обряд ворожіння "на ростанях", в якому одна дівчина ставала на певне місце, а інша скакала навколо неї на лівій нозі, тричі замикаючи коло і примовляючи: "*Чертово место — черт с тобой!*" [Смирнов 65]. Подібним чином ворожили не тільки в нечистих місцях, а й у хаті: одну дівку саджали на пічний заслін, а інша тричі ножем проводила навколо неї коло, а ніж затикала у стелю над головою тої, що залишалася в колі. Замикання в коло супроводжувалося прокльоном "*Будь проклята Машина [ім'я дівчини — М.Ж.] душа!*", після чого її залишали в хаті саму [Смирнов 66]. Отже, в таких обрядах спостерігається певний розподіл ролей: одна особа окреслює коло, а інша замикається в ньому. Тим самим той, хто очікує появи знаків з майбутнього, тимчасово виключається з людського колективу і опиняється в локусі нечистої сили. Таким чином, для контактів з нечистою силою ставала відкритою лише та особа, яку замикали в коло. Повернути її до людської сфери ("*расчертить*"), очевидно, міг хтось з членів колективу, хто не переступав межі. Можна припускати, що такий варіант окреслення колом більш архаїчний, ніж "автоокреслення". Отже, в цих обрядах чітко виступає притаманне "страшному" ворожінню ізолювання людини від соціуму, тимчасове виключення її з людського світу та перехід до позалюдського, нечистого.

Важливо відзначити і таку обставину. Перебуваючи в межах магічного кола, люди можуть бачити і чути щось таке, чого не бачать і нечують поза колом, як дід із "Зачаклованого місця". Див. також характерне свідчення нашого часу: "*Ходили мы слушать в святки, против Рождества. Вышли к гумнам и зачертили круг — как по деревне визг! Мы вышли из черты — тихо. Вошли опять в круг — опять визг*" [ЛПБ 239], запис зроблено в Карелії. У збірнику М.Ончукова вміщено оповідь про жінку, яка була вкрадена лісовиком і прожила у нього декілька років; вона твердила, що могла бачити інших людей, проте її, поки вона була під владою лісовика, ніхто не бачив [Онч. 2, 286].

Як правило, завершували ворожіння "розмиканням" кола ("*расчерчивание*"), тобто рухом в протилежному напрямку, за сонцем. При цьому промовлялися інші формули, в яких наголошувалося на переході з чортова простору до Божого, наприклад: "*Богово место — Бог с тобой*", "*Васильевские черти, уходите от нас!*". Розмикання кола забезпечувало вихід людини з нечистого простору та переривання контакту між людиною та нечистою силою.

Разом з тим можна припускати, що окреслення частини простору наприкінці ворожіння

мало і другу функцію: при цьому в колі замикали нечисту силу, тим самим позбавляючи її можливості шкодити людині. Про це свідчать деякі вірування: наприклад, якщо людина піде з місця ворожіння, не окресливши кола на тому місці, де стояла, за нею буде гнатися нечиста сила, прибравши вигляд людини на трійці коней або якогось чудовиська, вогненної печі, палаючої копиці сіна, і в такому разі людина обов'язково загине [Смирнов 70, 75]. Див. також пряму вказівку на цю функцію кола: "После окончания гадания водящий снова очерчивал круг, теперь уже вокруг «нечистой силы»" [ОП 124]. В деяких місцевостях наприкінці "страшного" ворожіння замість розмикання кола використовували символічне накреслення хреста, що мало ту саму відгонну функцію: "И обратно чертились — делают в воздухе рукой или ножом крест: «Чёрту полно! Чёрту полно!»" [Сев.Бел. 70]. Таким чином, на перший план виходить захисна роль кола, яке повинне служити для розмежування людського та нелюдського простору та ізолювання людини від нечисті.

Отже, на основі аналізу уявлень, пов'язаних з ворожіннями на святки в північних російських губерніях, можна припускати, що одна з архаїчних функцій замикання людини в коло полягала у забезпеченні її переходу до нелюдського світу, що, очевидно, вважалося необхідною передумовою отримання інформації про майбутнє, оскільки таку інформацію могла надавати лише нечиста сила. Однак з плином часу функція границі, яку людина творить навколо себе в обрядах ворожіння, була переосмислена. Якщо первісно замикання в колі виводило людину з людського світу і включало в простір нечистої сили, що і забезпечувало успіх передбачення майбутнього, то пізніше границю почали інтерпретувати як захисний засіб, що ізолює людину від нечисті і гарантує їй певну недоторканність саме під час виконання магічних дій. Так, за даними 1970-х років (Пермська область), на початку ворожіння дівчата обводили себе обгорілою палкою, якою перевертають дрова в бані, і тричі проспівували такі слова: "*Мы в кругу, черти за кругом!*". При завершенні ворожіння треба було ще раз окреслити коло, співаючи при цьому: "*Мы по-за кругу, а черти в кругу. Оставайтесь, черти, ждите себе смерти!*" [ОП 124]. Отже, хоча входження в коло ще продовжувало розглядатися як перехід в інший простір, що необхідно для отримання передбачень, очевидне переосмислення самого факту розмежування простору: границя вже не виокремлює людину від соціуму, а забезпечує їй захист від нечистої сили.

Захисна функція межі добре прослідковується в оповідях і биличках про взаємодію людини і нечистої сили. Коло захищало людину при добуванні квітки папороті в Іванову ніч. Пастухи, мисливці та чумаки, яким доводилося ночувати в лісі чи в степу, окреслювали себе колом для захисту від усяких небезпек. Коли в закарпатському селі починалась пожежа, цілком гола дівчина з розпущеним волоссям тричі оббігала навколо обійстя, щоб на нього не перекинувся вогонь [Пот. 114]. У Новгородській губернії перед весіллям молодих оперізували рибальськими сітками по голому тілу, "чтобы не могла на них действовать порча" [Зелен.ОР 869]. Проте ще раз наголосимо, що, крім апотропейної функції, замикання в колі в народній традиції могло осмислюватися як засіб виключення особи з соціуму, з людського світу і включення до позалюдської сфери.

2. Захист від хвороб. Лікувальна магія

Апотропейна роль магічного круга чітко виявляється і в обрядах, скерованих на ізоляцію людини чи її простору, вбереження її від лиходійних впливів. Тут відзначимо дві важливі ситуації: захист села від епідемії та лікування деяких хвороб.

Відомо, що під час епідемій та епізоотій повсюдно практикувалось оборювання поселення. Це робилось як з профілактичною метою, коли випадків захворювання ще не було виявлено, так і під час масового захворювання.

Щоб в село не потрапила холера, білоруси вдавалися до такого обряду. Три дівчини і хлопець йшли до лісу і зрубали там дерево. Дівчата "впрягалися" в нього і волочили до села, а

хлопець їх поганяв. Потім обходили село навколо, а в тому місці, де коло замикалося, ставили хрест, зроблений з притягнутого дерева [Wisła 443]. В інших місцевостях прокреслювали коло дерев'яною палицею, обпаленою з обох кінців: "*Каб халера не прабралася на вёску, трэба ўзяць апалены з двух канцоў ожах паміж ног да и аб'ехаць на ем кругом вёскі так, каб абчарціць на зямлі цэлы круг. Такі круг перасцерагае не толькі ад халеры, але и ад усялякае пошасці і ад паморку ці упадку гаўяда*" [Серж. 292]. Селяни Нижегородської губернії під час епідемії холери обносили навколо села тіло померлої дівчини [Остр. 89]. Опис та аналіз українських захисних обрядів, дієвість яких забезпечується творенням магічного кола, подано у роботі Д.Щербаківського [Щерб. 546—553].

Проте найчастіше захисне коло проорювалося навколо села за допомогою сохи чи плуга. В цьому обряді багато важило і те, хто їх тягнув: це мали бути істоти, яким приписувалися особливі властивості. Наприклад, часто для цього використовувалися два бички-близнюки, а поганяли їх двоє хлопців-близнюків. Інколи цей обряд здійснювали самі лише жінки, які роздягалися догола і розпускали волосся. Як повідомляє О.Сержпутовський, "*каб халера не прабралася у вёску, трэ яе абараць. А для гэтага трэба, каб маладыя дзяўчаты, наскідаўшы з сябе сарочки, запрагліся ў соху да и абаралі вёску кругом*" [Серж. 292]. Подібним чином в російських селах виганяли так звану коров'ячу смерть. Її уявляли як стару жінку чи якусь тварину, що пробралася в село і спричинила масову гибель худоби. Щоб її позбутись, декілька жінок збиралися вночі, так, щоб ніхто про це не знав, впрягалися в соху і проводили борозну навколо села [Жур. 102]. Якщо хтось (людина чи тварина) траплявся їм на шляху, то його приймали за коров'ячу смерть і нещадно били.

В Пензенській губернії подібний обряд практикували під час зведення дому. Щоб замкнути майбутнє житло від хвороб, господар запрягав свою жінку в соху і проводив борозну навколо місця, де будується оселя [Жур. 110].

Обряд оборювання міг захищати і від проникнення в село нечистої сили. В одній карпатській биличці оповідається, що в одному селі ходила кішка-перевертень. Мешканці сусіднього села, щоб запобігти вторгненню нечисті на їх територію, оборали своє село двома бичками-близнюками, і кішка не змогла перетнути борозни [Сокіл 112].

Долучимо сюди опис обряду превентивного захисту обійстя від хвороб та лиходійних впливів, який зафіксовано в Костромській губернії (1920-і роки): "*При переході на нове місце мешкання господар о 12 годині ночі йде на цвинтар, бере черепок від горщика, з якого обмивають покійників, насипає в нього землі зі свіжої могили, йде додому і обсипає цією землею навколо обійстя (двору) без молитви, щоб велася худоба, а черепок відносить знов на цвинтар*" [Жур. 24]. В цьому обряді для творення магічного кола використовується і особливий час, і особливі предмети, які належать світу мертвих, — горщик та земля з цвинтаря. Ці елементи обряду, виразно апелюючи до позалюдської сфери, призначені для підсилення кордону і забезпечення надійного захисту нового обійстя.

Використання магічних властивостей кола спостерігається і в лікувальній магії. Так, часто практикується обведення хворого місця пальцем або магічним предметом. Метою цієї дії є локалізація хвороби, запобігання її поширенню. Так виводять ячмінь на оці, чиряк та різні види висипки на шкірі, лікують грижу та деякі інші хвороби. Замикання в коло може доповнюватися іншими діями, спрямованими на залякування чи відгін тої істоти, яка вважається причиною хвороби. Так, в Новгородській губернії під час обходу навколо хворого тримали в руках запалене осикове поліно, див. [Зелен.ОР 867].

Як бачимо, в обидвох типах ситуацій — лікування хвороб людей та захисту від епідемії худоби — актуалізується ізоляційна функція кола, його здатність локалізувати небажані впливи, не давати їм поширюватися. Як зазначає російський етнограф Василь Смирнов, "магічне коло часто трапляється в лікувальній практиці простолюду, наприклад, при лікуванні так званих "кругів", коли хворому вугликом обводять на тілі коло, за яке не має поширюватися хвороба.

Разом з тим окреслення кола нагадує оборювання під час епідемічних хвороб. В обох випадках коло відіграє роль заборонної границі, за яку не можна переступати" [Смирнов 27].

Апотропейна функція кола чи його субститутів проявляється і в багатьох інших ситуаціях, коли людині загрожує небезпека від нечистої сили чи негативний, небажаний вплив неосвоєного простору.

3. Випас худоби

Випас худоби в лісовій зоні вимагає особливих застережних заходів, які повинні уберегти тварин від диких звірів і примусити триматися купи. Цій меті служить обряд, що активно практикується і дотепер, зокрема, на Російській Півночі. Його виконують навесні або на початку літа, в той день, коли худобу перший раз виганяють пастися в лісі. Найпоширенішою назвою обряду є "отпуск", що вказує на ситуацію "відпускання" худоби в чужий, небезпечний простір. Центральним елементом, стрижнем обряду є обхід навколо стада, зібраного на околиці села. Пастух обходить корів і при цьому промовляє заклинання, яке також має назву "отпуск".

Форму, функції та семіотику цього обряду докладно дослідив А.Мороз. Він зазначає, що "отпуск", який має "яскраво виражену семантику обгородження чи об'єднання, призначено для того, щоб побудувати навколо худоби нездоланну ані для хижаків і лихих впливів ("порчі"), ані для самих тварин границю, так що корови не можуть вийти за неї, а ворог проникнути досередини" [Мороз 234]. Мотив границі часто вводиться в замовляння ("отпуск") через образ залізного тину, яким певний заступник має огородити худобу: "...Выганяем мы свою скотину на поля на долину, выязжая к нам Господь Бог на белом коне и у белом платью загораждать нашу скотину железными тынами, замыкая золотыми ключами, понясе золотые ключи на синяя мора, подложя под латара камня..." [БЗ 43-44]. Подібні замовляння промовляються синхронно з обходом навколо стада. Інколи в акціональній код обряду включається обнесення навколо стада якогось апотропейного предмета (найчастіше сокири) або замка, який по завершенні обходу закривається на ключ, а ключ кидається в воду. Всі ці дії виразно скеровані за замикання худоби в магичній границі, яка залишається невидимою і пересувається разом зі стадом. Треба відзначити один вельми важливий аспект уявлень, пов'язаних з цією границею: худоба, яка в ній замкнена, стає невидимою для хижаків. Цей аспект добре усвідомлюють самі носії традиції, про що свідчать сучасні етнографічні записи: "*Некоторые пастухи и с лесным зналися. Отпуска брали, что он вот такой отпуск возьмёт ... у нас вот тут Васьяка пас — медведь будет ходить в стаде, а коровы ему будут казаться — как пеньки. Он не видит коров, что пеньки*"; "*...как отпуск хороший, так медведь не видит коров... как закрыты, ну, невидимые*" [Мороз 245, 247]. У Каргопольському районі Архангельської області 1989 року було зафіксоване таке свідчення: "*Мария у нас пастухом была, так у ней отпуск был. Однажды прибегаю в деревню, говорят, пошли смотреть, в стаде волк ходит, среди коров. А Мария нас не пустила, говорит, не ходите, ён ходит, ён и не видит их*" [Череп. 80]. Отже, об'єктом охоронної магії стає не лише худоба, а й хижакі. Вовк чи ведмідь або зовсім не бачать худоби, або замість тварин бачать якісь неживі предмети, тобто сприймають дійсність неадекватно. Див. також повідомлення В.Добровольського про випадок, коли пастух, досвідчений у способах магичної охорони стада, кинув вовкові палицю, і той потягнув її до лісу, прийнявши за вівцю [Добр. 136].

Невидимість худоби для диких звірів становить центральний мотив заклинання, яке, за народними уявленнями, пастух дістає від лісовика. Ефект невидимості тварин досягається тим, що вони стають подібними до природного оточення, втрачають звичний вигляд. В одному заклинанні, записаному в другій пол. XIX ст. в Архангельській губернії, пастух просить, аби його корови здавалися тими предметами, коло яких ходять: "*...и кажись он мильй мой живот, крестьянский скот [разным диким зверям — М.Ж.]: при водах — водою, при дворах — воротми, при огородах — огородом, при людях — людьми, при щепе — щепою, при песках —*

песком, при пеньи — пеньём, при колоды — колодьём, при коренье — кореньем, при листу — листом, при пещерах — пищерами..." [Ефим. 1, 168]. Пор. з тим самим мотивом в білоруських пастуших заклинаннях: "*каб воўк карову не чапаў: "Мая карова чорнай і белай шэрсцы здаецца ў полі жоўтым цветам, а ў бару гарэлым пнём, а ў лугу гнілою калодаю, а ля вады жоўтым пяском"*" [Замовы 72]; "*Прашу Госпада Бога: калі конь мой — скінся зялёным яварам, а карова — зялёнаю ракiтаю, а свіння — чорнаю махныткаю (галаўнёю), а авечка — махаваю кочкаю*" [Замовы 72].

Отже, пастух, який в народній традиції вважається особою, що знається з нечистою силою (лісовиком), шляхом магiчних дій робить худобу невидимою для диких звірів, перетворює її на елементи навколишнього світу. Це не що інше, як напускання мани на очі хижаків, тобто явище, тотожне тому, що відбувається з людьми, які заблукали в лісі. В обох випадках основним, первісним суб'єктом обману виступає нечиста сила. Пастух, уклавши угоду з лісовиком, передає свої обов'язки на нечисту силу, яка й пасе худобу ціле літо. Свого часу Володимир Перетць записав цікаву оповідь про укладання договору між пастухом і лісовиком: "*Сидит пастух на осиновом пне, а перед ним целая артель врагов, а посередине один такой большой-большой. И спрашивает он пастуха: "Выбирай себе любого, который взглянется."* А пастух ему: "*Выбирай сам, ты лучше знаешь своих-то!*" Лесовой ему подумавши и говорит: "*Бери вот этого, кривого, он тебе послужит*". — "*Ну ладно*". *Кривой вражонок как схватит лозину да как крикнет — и повалил скот по дороге...*" [Перетць 7].

В тому, що саме лісовик є суб'єктом напускання мани, переконує і аналіз іншого вірування, пов'язаного з випасом худоби. В північних регіонах Росії вважають, що коли тварина губиться в лісі, то це значить, що лісовик просто "закриває" її від людських очей [Тихман. 288]. Закривання виявляється в тому, що замість корови люди бачать пеньок, колоду, кущ чи інший об'єкт, можуть знаходитися поряд з твариною, не усвідомлюючи цього. Бачити корів у справжньому вигляді може лісовик і знахар. Тому у випадку пропажі звертаються саме до знахаря і просять визначити, чи справді тварина "закрита", чи її вже роздерли дикі звірі. Якщо тварина жива, знахар може вказати господарю, де її шукати. З цього моменту вона стає видимою. Як зазначає А.Мороз, слова знахаря "знищують певну границю, яка відділяє тварину від людей" [Мороз 247]. Проте закривання худоби не лише робить її невидимою. Тварина опиняється в закритому просторі і не може перетнути його межі: "*тварина <...> продовжує жити своїм життям, але не може вийти з відведеного їй місця і стати видимою, пока її не відкриють, а тому може вмерети з голоду*" [Мороз 246]. Див. також: "*Бывает, колдун стадо оленей закроеет. Хозяин смотрит и не видит. <..> А в Кузреке Яшка был колдун. Он знал. Дает расстояние оленю бегать. Олень никуда не ходит, а бегаёт в этом участке*" [Влас. 170-1].

Таким чином, в народній традиції часто використовуються властивості магiчного кола з метою захисту від нечистої сили чи від загроз чужого, неосвоєного світу. Крім обрядів, де коло окреслюється по якійсь поверхні, твориться слідами чи просто рухом руки в повітрі, в народній культурі східних слов'ян відомо чимало випадків, коли круг, обведений навколо частини простору, заступають його субститути, такі як шапка, пасок (пояс), зав'язана мотузка чи горщик, яким приписується така сама магiчна роль границі. Приміром, в биличці, записаній на Вологодщині, лісовик дає пастухові пасок, який треба зранку розпустити, а ввечері затягнути, і корови самі підуть на пасовисько, а ввечері зберуться в одне місце. Отже, пасок служить тій самій меті, що і невидима границя навколо стада, — перешкоджає коровам розходитися по лісі [Череп. 49]. Подібну роль в захисних обрядах відігравав і горщик. Так, за даними Нікіфоровського, коли худоба не поверталась ввечері з лісу, білорусі втикали в поріг ніж і прикривали його перевернутим горщиком, "*каб Бог прыкрыл ад небяспекі згубленую жывёліну*" [ЗСПС 360].

Лиходійна функція

Творячи магічне коло, людина може використовувати його властивості і для іншої мети — спричинення шкоди. Сам механізм і мета магічних дій залишається тими самими: людина чи тварина, яку обведено колом, потрапляє під владу чаклуна. Іншими є ціннісні орієнтації суб'єкта магічних дій: він прагне спричинити різного роду нещастя або підкорити людину своїй волі.

Замикання жертви в магічне коло знаходимо в описах відьомської та чаклунської практики, коли наслідком обходів стають хвороби чи інші види шкоди. Так, відьми об'їджають корів на палиці, обходять чи оповзають їх, щоб відняти молоко або викликати хворобу [Череп. 85, 88]. Відьма може обійти хату і тим спричинити якусь шкоду її мешканцям: *"Видели, как Маша Гешиха три раза обошла кругом избы, во всем черном платье. После, в два часа ночи, хозяин пошёл в уборну, да из уборны едва притенулся"* [Влас. 175]. Пор. той самий мотив наведення шкоди шляхом обходу в оповіданні "Русалка" Ореста Сомова, письменника-романтика першої половини ХІХ ст., який тяжів до зображення надприродних явищ: *"Что же милая Горпинка ... стала вдруг томна и задумчива? ... Отчего рассеянно глядит она на все вокруг себя и невпопад отвечает на вопросы? Не дурной ли ветер подул на нее, не злой ли глаз поглядел, не колдуны ли обошли?..."*.

Іншим характерним виявом дій, в яких використовується магія кола, є один з прийомів обертання людини на вовка (вовкулака). Сама процедура обертання виразно пов'язана з переходом з одного світу до іншого, а тому способи перетворення так чи інакше імітують долання границі між людським та нелюдським світами. Роль границі відіграє пліт, колода, встромлені в землю ножі, через які перекидається чаклун, щоб стати вовкулаком [СД 1, 418-419]. В цих обрядах границя представлена експліцитно і є елементом обрядового простору. Не менш цікавими є випадки, коли чаклун сам творить границю між двома світами в процесі обрядових дій, причому замикання людини в обмеженому просторі забезпечує успіх перетворення людини на вовка. За матеріалами П. Чубинського, в деяких регіонах України були поширені вірування в те, що чарівник повинен накинути на шию своєї жертви мотузок і зав'язати його вузлом. Якщо мотузок випадково обірветься, вовкулака знов стане людиною [Чуб. 1, 221]. Функцію границі, яка відділяє вовкулака від людського світу, відіграє і зав'язаний на ньому пасок. На Слобожанщині записані перекази про те, що деякі вовки мають на собі пасок: це знак їх людської природи. Якби хто розв'язав цей пасок, то вовк став би людиною [ИвановВУ 493]. *"Вовкулака живе в лісі до тих пір, поки на ньому не перегне пояс. А якщо хто раніше заманить його в сіни і сам перерве на ньому пояс, то і тоді вовкулака зробиться знов людиною"* [ИвановВУ 476].

У любовній магії, що генетично пов'язана з лиходійною, також практикуються обходи навколо особи, в якій прагнуть викликати любовну пристрасть. Силу чарів можуть збільшувати промовляння магічних слів чи наявність магічних предметів: *"Вот когда мужчину обходят, то тоже говорят: «Кротость царя Давыда, кротость царя Соломона, как были кротки царь Давыд, царь Соломон, так будь кроток раб Божий Иван, люби меня и суди по мне». Кругом его надо обойти и сказать. И делать ничего не надо"* [РЗК 35]; *"Каб хто нас палюбіў, трээ яго трэйко абнесці трыма свечкамі, што ўзяты ў цэркві, да тыя свечкі зноў занесці ў цэркаў"* [Сержп. 195].

При обходах, скерованих на різноманітні лиходійні цілі, може використовуватися і предмет, який був в контакті з покійником: *"Руки и ноги белым инурочком связываюць [умершему]. Потом развязываюць з ног и з боку ў гроб ложуць. З рук этот инурочек беруць жинки для знахорства — шоб приворожиць — обводили им вокруг парня"* [МСПЭЛ 402]. Обхід хати зі свічкою, яка стояла на цвинтарі, може уподібнити її мешканців до покійників: *"Йик злодій хоче чоловіка обмертвити, бере мертву свічку з домовини из цвинтарь; тоту свічку зажигає и обходит три рази докола хати за сонцем; у тій хаті стають люде такі, йик мертві; аби шо з ними робив, вони того не чуют. Тогда заходит злодій у хату и набирає чого хоче; йик*

війде, обходить хату три рази на зістрить сонці, тоти люде назад оживають" [Шух. 5, 224].

Заборони на обходи

Поряд з використанням магічного кола в обрядах різних спрямувань в народній культурі спостерігаються і заборони на обходи (як і коловий рух взагалі). Найчастіше ці заборони стосуються повсякденної побутової поведінки. Так, повсюдною є заборона на обмітання віником людини, що стоїть чи сидить. *"Если подметают пол и кто-нибудь не сойдет со своего места, а его обметут вокруг, то после того человека будут обходить люди (т.е. чуждаться, презирать)"* [Ефим. 1, 184]. Виходячи з-за столу після їди, треба йти туди, звідки заходив: *"Не ходи от стола кругом (т. е. в противную сторону, а назад, откуда зашел), а то заблудишься в лесу"* [ПРН, 2, 273]; *"Попоївши, не облазь кругом стола — блудитимеш і вдень"* [Грін. УН 31]. У Білорусі забороняється обходити людину навколо, наприклад, якщо на когось приміряють одяг [повідомила Т.В.Володіна]. Не прийнято обходити і дитину в колиці. Очевидно, що замикання людини в коло надається негативний сенс, його осмислюють передусім як механізм вилучення людини з соціуму, внаслідок чого вона опиняється в ізоляції, без підтримки інших членів колективу і стає підвладною лихим силам.

Деякі заборони на обходи прив'язані до сакрального часу і простору (це стосується, зокрема, церкви і певних свят). Наприклад, на Слобожанщині (Куп'янськ) забороняли обходити навколо церкви на страсному тижні, тоді як в інші святкові дні така дія вважалась навіть необхідною: *"Як на страсті йти, то ни слід кругом церкви ходити, бо яка-небудь причина слухиться: гріх, і старі люди не велять"* [П.И. 92].

Отже, замикання розглядається як семіотично маркована дія, яка дозволяється тільки в певних ситуаціях. Поза ними обхід людини чи іншим способом створене коло є для неї небезпечним, і тому його намагаються уникати.

Якщо замикання людини в колі набуває в народній культурі сенсу виключеності з соціуму, то сам факт зменшення контактів, ізолювання якоїсь людини в тій ситуації, коли нормою є відкритість, підтримування контактів, може в неявній формі трактуватися як замкненість в колі. В таких випадках для досягнення відкритості вдаються до дій, які повинні знищити границю. Один з таких випадків — довге засиджування в дівках. У Карелії зафіксовано обряд, який має сприяти виданню такої дівчини заміж. У час зимових свят (на Новий рік, Святий вечір, Різдво) хтось із членів сім'ї (не зазначено, хто саме) бере косу, якою користується старша в цій сім'ї людина, і обходить дім, починаючи від порогу, роблячи при цьому рухи косою. Дія супроводжується таким приговором:

"Рублю — не перерубаю все пороги, все дороги, все косые огороды, все заставы во все четыре стороны, все пороги польи³, все косые огороды польи, все заставы польи, во все четыре стороны пройти и проехать всем сватухам и всем женихам, паче своему жениху богосуженому приехать скорее всех" [РЗЗ 31].

Цілком очевидно, що засиджування в дівках пов'язується із закритістю будинку для сторонніх людей, і передусім сватів. Дії, які виконують в обряді ("косити") або згадують в наговорі ("рубати"), мусять забезпечити знищення межі і відкрити дорогу. Обхід повторюється тричі, після чого коса кладеться над воротами так, щоб її ніхто там не бачив. Призначення цього гострого предмета — перешкодити тому, хто б намірився знов "зав'язати" двір і дім, тобто відновити коло.

Способи руйнації кола

В тих випадках, коли людина опиняється в магічному колі проти своєї волі, вона прагне з нього вийти. Передусім це стосується ситуацій, коли хтось заблукав і не може знайти дорогу. В

³ Прикметний *польий* вжито тут в його основному значенні 'відкритий'.

тривіальному випадку чари руйнуються з настанням ранку або з третім (інколи першим) співом півня. Проте людина може заблукати й у світлу пору дня, тому існує чимало порад щодо того, як можна звільнитися від блуду, див. докладніше [СД 198-199].

Зокрема, повсюдно вважається, що знайти дорогу допомагає перевзування і перевдягання: треба перевернути одяг навиворіт або принаймні запахнути його на другий бік, а взуття поміняти на ногах місцями. В Білорусі радять вдягнути лапті так, щоб п'ятка була на пальцях: *"Коли заблудисься, надо лапти пяткой на пальцы, а пальцами на пятку надеть; майтки перавярнуть, сорочку, свитку, шапку"* [БЗ 3]. Взування лаптів п'ятками наперед створює ефект зворотних слідів: виглядає, що людина йде назад. Зафіксоване і таке вірування: щоб знайти дорогу, треба хрест перекинути на спину [РС 294]. Цікаво, що неправильне вбирання одягу саме по собі може бути причиною втрати орієнтації в лісі, про що свідчить сучасний запис, зроблений в Каргопольському районі Архангельської області: *"...Взяли, разделись до... нага, перебрели, вот, и ф темноте оделса я неправильно. И вот, поверьте: на следуце утро пошол — не могу выйти на болото и фсё. Вот Татьяна может поттвердить: вокруг болота кружим, как э... выдем сюда — нас обратно в деревню тянет. И до тово докружили, в... это само... пока, знаиш, пооправляцца не захотелось. Оправляцца захотелось — смотрю: трусы не на ту сторону одеты. Я зашол за кусты, переоделса — моментом вышли. Это вот честное слово, Татьяна може поттвердить.* [Если наизнанку наденешь одежду, дорогу потеряешь, или еще что-то может произойти? — вопрос собирателя] *Можот быть"* [ФиП. Архив].

Трансформацію зовнішнього вигляду (перевзування, перевдягання) можна потракувати як намагання людини, на яку напущено ману, зробитися ніби іншою людиною, що не зазнала впливу нечистої сили і тому має "свіжі очі". Загалом процедури перевдягання та перевзування виступають засобом і знаком переходу до іншої сутності, в деяких ситуаціях — переходу з людського світу до світу потойбічного або позалюдського.

Допомагають знайти дорогу й деякі форми антиповедінки: блуд відчепиться, якщо людина нахилиться (тобто переверне своє тіло) і погляне собі між ніг. При цьому треба сказати: *"Мені туди дорога!"* [Гнат. 123]. Подекуди, щоб знайти дорогу, на якийсь час лягали на землю ничма, що в нормі робити заборонялося (такий спосіб було зафіксовано, зокрема, в Гомельській губернії, див. [БЗ 3]). Використовуються і дії, безпосередньо орієнтовані на ситуацію розмикання кола: *"Хто їде волами, повинен поскидати з них усяке мотуззя, і зараз спам'ятається"* [Гнат. 123; Зн.2, 209-210]. Подібним чином під час пологів на породіллі розв'язують всі вузли, щоб дати дорогу дитині.

Інша група порад стосується згадок про певні культурно значимі ситуації, в яких перебувала людина в минулому. Наприклад, треба пригадати, на який день тижня припав останній святий вечір, з чим тоді був пиріг; в який день родився той, хто заблукав, коли його хрещено, в який день він останнього разу причащався і т.п. Подібні згадки є, власне, апеляцією до тих сил, які протистоять нечисті, мисляться сильнішими за неї і тому спроможними нейтралізувати шкоду, спричинену нечистою силою. Зрозуміло, що кращий ефект дає молитва і звернення до Бога і святих.

Попри обмеженість етнографічного матеріалу можна припускати, що особливі способи руйнації кола мали чаклуни та відьми. Зокрема, з тексту "Конотопської відьми" бачимо, що козак-характерник використовує для зняття мани рух рукою в напрямку, протилежному до того, яким напускалася мана: *"...повів рукою по народу навпаки сонця... Так що ж? Удивленіє, та й годі! Тоді усі побачили, що лежить товста вербова колода, поперепутована вірьовками..."*. Згадки про рух певним сакральним предметом у зворотному напрямку знаходимо і в описах обрядів ворожіння на шкурі: *"И расчерчивается надо: "Я из черты, а черт в черту"*" [Череп. 100]. Номінація процедури (*расчерчивается*) вказує на певну дію, хоча зараз для розмикання кола використовується тільки вербальна формула.

Деякі висновки

Як показує аналіз етнографічного матеріалу, магічне коло в народній культурі є явищем амбівалентним. З одного боку, воно має апотропейні властивості і служить для захисту, замикаючи простір навколо людини і роблячи його тим самим непроникним для лихих впливів. Особливо яскраво ця функція виявляється в обрядах оборювання села, обходів полів та худоби, окреслення колом при контактах з нечистою силою і т.п., а також в круглих предметах, таких як пасок, вінок, кільце тощо.

З іншого боку, замикання в коло може інтерпретуватися як ізолювання людини, виключення її з соціуму, що робить її незахищеною і вразливою.

Ці дві основні функції кола об'єднує ідея творення границі між двома частинами простору, відокремлення якогось його фрагменту від інших. Ця границя мислиться невидимою і непроникною. Її непроникність завжди одностороння: той, хто створив коло, здатний його й зруйнувати. Той, хто замикає границю, стає в певному сенсі господарем положення і отримує владу над тим, хто опиняється всередині кола. Суб'єктом замикання людини в коло найчастіше виступає нечиста сила, в тих ситуаціях, коли активним началом є людина, вона сама захищається від нечистої сили. Отже, магічне коло завжди пов'язане з протистоянням двох сфер: людини та нечистої сили. Однак людина може тільки боронитися, а нечиста сила прагне нашкодити людині, підкорити її своїй волі. Як ми бачили, одним з проявів влади нечистої сили є напускання мани, тобто такий вплив на людину, який виявляється у втраті здатності адекватно сприймати світ, інтерпретувати зорові та слухові враження. Цікаво, що це стосується не лише сприйняття чужого, віддаленого, простору, а й добре відомих, освоєних фрагментів світу. В.Гнатюк пише, наприклад, що блуд може водити людину і на печі [Гнат. 122]. В фіналі "Конотопської відьми" Явдоха ховає від Забрюхи та Пістряка двері та вікна, і герої у вирішальний момент не можуть вийти з хати.

Зауважимо ще одну відмінність між магічними колами, твореними людьми і нечистою силою. Людина робить границю переважно видимою (оборює село, обсіпає худобу, обводить хворе місце, опоясується паском тощо), тоді як нечиста сила — невидимою. Взагалі невидимість (і пов'язана з нею здатність міняти зовнішній вигляд) є одною з найважливіших ознак нечистої сили. Разом з тим вона бачить те, що приховане від людського ока. А людина, щоб побачити нечисту силу, має вдаватися до спеціальних прийомів.

Отже, сутність напускання мани полягає в тому, що істинний, справжній стан речей підміняється іншим, фантомним. Опиняючись під владою нечистої сили, людина не просто губить орієнтацію в просторі — вона втрачає знайомий, освоєний і тому безпечний світ, а потрапляє у світ чужий і ворожий. Підміна світів не проходить для людини безслідно: той, кого обійшов лісовик, може втратити розум. За інформацією І.П.Сахарова, в деяких регіонах Росії таких людей називали *каженник* (тобто 'скажений'): "*Он не то делает, что видит, и не то говорит, что слышит*"; "*в его речи нет ни смысла, ни толку*" [Сах. 8]. Існували навіть спеціальні прийоми лікування таких людей. Ще і в наш час на Російській півночі побутують оповіді про те, що люди після блукань у лісі втрачали розум і навіть вмирили [Череп. 47]. На цей аспект впливу лісовика свого часу звернув увагу і Єфименко: "*Він намагається позбавити мандрівника розуму*" [Ефим. 1, 164]. На небезпеку збожеволіти як наслідок перебування в просторі нечистої сили вказують і суворі вимоги щодо "розкреслення" кола після ворожінь: треба обов'язково обскакати чи оббігти місце ворожіння, але в протилежному напрямку. Якщо цього не зробити, "то можна назавжди залишитися під владою нечистої сили чи втратити розум" [Виноградова 331].

Розвиток семантики мовних одиниць, що відбивають ситуацію творення магічного кола

Як ми вже зазначали, найчастіше описані вище ситуації впливу на людину позначаються предикатом *обійти*. Він співвідноситься з коловим рухом (обходом) навколо певного об'єкта.

Згідно з народними уявленнями, нечиста сила може таким чином не лише встановлювати межі переміщення жертви обходу, а й спотворювати її сприйняття дійсності. На цій основі дієслово *обійти* розвило значення 'підмінити реальність, показати її іншою', тобто 'обманути' в його первісному значенні. Див. фрагмент казки, записаної на Покутті в др. пол. XIX ст., де герой вбачає причину спотворення змісту листа в тому, що його хтось обійшов:

(***) *Вона пішла та й принесла йому письмо.*

Він прочитав та й так здивувався, що йому з дива не могло зійти, як то так зробитися могло, що він написав інакше, і тепер інакше знов і сам читає, та й каже:

— *Агій, чи мене щось обійшло, чи що?* [Кольб. 56].

В іншій казці, записаній в тому ж регіоні, знаходимо й дієслово *обійтися*, вжите в значенні "помилитися, обізнатися":

(***) *А стара чортиця прибігла до моря й до хреста та й дивиться, що вже далше нічого не видно, та й сама обійшлася, ніби не пізнала, що море — то її донька, а хрест — то він, того короля син, та й вернулася додому* [Кольб. 34].

Цілком певно, що значення 'ошукати' у дієслова *обійти* виникло на основі імплікації з ситуації кругового руху, обходу, замикання в коло. Цій дії в традиційній культурі приписували різні магичні властивості, і серед них чи не найважливішою була підміна освоєного, знайомого, близького людині світу чужим, неосвоєним, ворожим. Отже, обхід асоціювався з ошуканством. Тому основний предикат, який називає обхід, замикання в коло, набув значення 'показати дійсність іншою, неправдивою, викривити справжній стан речей'. Референтними ситуаціями, з якими співвідносився цей предикат, були, очевидно, ситуації блукання людини в лісі чи в якомусь незнайомому місці. З часом відбулося розширення референції дієслова *обійти* і воно стало назвою ситуацій свідомого, навмисного обману, ошуканства, яке практикується поміж людьми, див. вище приклади (3)-(8). Це і призвело до закріплення за цим словом значення 'підманути, ошукати'.

Пряму відсилку до базової ситуації обходу людини лісовиком як прототипу ситуації обману в людському соціумі знаходимо у тексті прозового твору В. Даля, прекрасного знавця російського народного мовлення:

(***) *Уменье это было, можетъ статься, не последнею причиною, почему все тугаринское общество было без ума от близнецов. Они обворожили, обошли всех, как леший обходит путника, и никто не мог выпутаться из непосредственного их влияния.*
Даль. Гофманская капля.

Очевидно, що тут предикат *обойти* актуалізує змісти 'заплутати когось', 'представити явища не такими, якими вони є насправді', тобто саме ті змісти, які в народній культурі вважаються властивими для поведінки лісовика.

Характерно, що предикат *обійти* в своєму переносному значенні 'підманути' може сполучатися з прислівником *кругом*, тобто зберігає саме ту сполучуваність, яка притаманна йому в буквальному значенні, яке співвідноситься з замиканням магичного кола. Такі вживання слабо відбиті в художніх текстах, проте можна припускати їх поширеність у народному мовленні. Про це, зокрема, свідчить фрагмент невігданої розмови, відтвореної у статті етнографа Євгена Ляцького. Діалог між собою провадили знаменитий співець билин Іван Рябінін, концерти якого мали величезний успіх у Петербурзі на початку XX ст., та один петербурзький ділок, який прагнув стати антрепренером Рябініна, обіцяючи йому високі прибутки:

(***) — *Известно, человек я темный, неученый, значит... Долго ли обойти?... Опять же и город, словно лес густой...*

— *Да, брат, обошли, кругом обошли тебя. Думают, мужик неграмотный, глупый, — где ему понять? Человека при нем верного, думают, нету, заступиться некому: отчего не покорыствовать?* [Ляцк. 122].

Характерно, що прислівник *кругом* може сполучатися і з іншими предикатом ошуканства, *обплутати*, див. контекст (3). У таких вживаннях зберігаються рефлексії старої сполучуваності, що, в свою чергу, можна трактувати як відсилку до базової ситуації (замикання кола).

Подібним чином відбувався розвиток семантики дієслова *об'їхати*, пов'язаного з тим самим колом вірувань. Однак, оскільки корінь вказує на їзду, тобто на рух за допомогою якогось транспортного засобу, можна реконструювати іншу базову сцену. Не виключено, що основою для подальшої семантичної модифікації послужив образ чорта (лісовика), що їде верхи на коні. Такий образ зустрічаємо в народних легендах та биличках: чорт їде на вороному коні або править трійкою вороних коней. Цілковито зрозуміла культурно-символічна маркованість чорного (вороного) кольору чортівського коня. Наше припущення про те, що нечиста сила об'їжджає людей на коні, добре узгоджується з народними уявленнями про надприродні швидкості, з якими переміщується нечиста сила. Характерно, що, поряд з поступальним рухом, нечистій силі приписується і стрімкий обертальний, тобто круговий, рух: повсюдно вірять, що вихор — це чорт, що крутиться на одному місці. Актуалізація семи 'швидкості', тобто якості, яка вважається особливістю переміщення нечистої сили, могла призвести до активного використання для передачі значення 'підманути' дієслова *об'їхати*.

Третє дієслово, *обвести*, вживається в значенні 'підманути' рідше за інші дієслова руху. На його зв'язок з тими самими архаїчними уявленнями вказують деякі російські діалектні деривати, наприклад, відомі за фіксацією сер. XIX ст. слова *о'бод* (з *обвод*) 'зачакловане місце' [СРНГ 153] та *обвод* 'шахрай' [СРНГ 9]. Внутрішня форма (корінь *вес-*) вказує на ситуацію, коли агент дії, що рухається, казує переміщення іншого предмета. Справді, як ми бачили, в народній традиції часто практикується не лише обхід чи об'їзд як такий, а творення кола за допомогою якогось засобу (ножа, сохи, борони, коцюби тощо). Круговий рух рукою або навіть погляд також позначається дієсловом *обвести*.

До етнографічних даних, які свідчать на користь творення чарівного кола за допомогою якогось предмета, додамо ще деякі вірування. Так, у східних слов'ян вважалося, що затемнити свідомість жертви можна шляхом замикання її в коло за допомогою якого-небудь магічного предмету, що має стосунок до сфери нелюдського, потойбічного. Таким предметом часто виступали рука чи палець мерця. Цим прийомом користувалися злодії, щоб підманути господарів, навіяти на них сон: "*Злодії використовували руку покійника, щоб приспати господарів хати, коли хотіли їх обікрасти*" [Кост. 156]; "*Глибоким сном засинає людина, яку обвели довкола рукою мерця*" [Якуш. 11]. Знаходимо відбиття цих вірувань у творах письменників: *Опять еще какой-то о мертвых заговорил: я, рассказывает, мертвую кость имею, кого, говорит, этой костью обведу, тот сейчас мертвым сном заснет и не подыметя* [Лесков. Воительница]. Уявлення про те, що рука мерця має особливу здатність навіювати сон, часто спонукало злодіїв до розривання могил. Про один такий випадок, що стався на початку XX ст. у Костромській губернії, повідомив етнограф Василь Смирнов: "...хтось розрив могилу селянина села Горлова, щоб відрізати праву руку". Ці блюзнірські дії пояснювалися тим, що права рука мерця сприяє злодієві. "Треба обійти з нею дім, який хочуть пограбувати: ані господар не прокинеться, ані собака не загавкає" (цит. за [Байбурин 108]). Крім руки (кістки) мерця, з подібною метою могло використовуватися і кільце, що належало померлому, див. дані з Овруцького Полісся, збережені в архіві Російського географічного товариства: "Для успеха в краже снимают с покойника кольцо и надевают себе" [Зелен.ОР 294]. Кільце виступає тут прямим субститутом кола і забезпечує злодієві невидимість.

Отже, в розглянутих обрядах жертвам обходу (замикання в коло) передавалася відсутність перцепції — ознака, характерна для покійника. В Білорусі зафіксовані вірування в те, що злодії користуються й іншим засобом приспати людину — запалюють свічку, зроблену з жиру мерця, і обносять її навколо жертви: "*Кажуць, што разбойнікі ўмеюць усяляк чараваць: запаліць свечку з тлустасці чалавечай ды абнясе ёю або адцятаю рукою мярца, — то чалавек таді так засне,*

што каб і рэзаў, то не прахнеца" [Fed. 100]. На Бойківщині обходу з мертвою кісткою надавався інший зміст, але віра у негативний вплив зберігалася: *"Вони мі з мертвов кістков обійшли*. Вірять, що коли хто обійде когось з мертвою кісткою, то обійденому нічого не пощастить" [Фр. 2, 389]. Обхід з мертвою кісткою міг трактуватися і як помічний засіб, якщо треба було передати людині таку властивість мертвого, яка розцінювалась як позитивна. Так, коли у когось боліла голова, він обводив голову рукою покійника і говорив: *"Как твоя рука замерла, так пусть замрёт моя голова"* [Попов 214]. Таким чином, різноманітні обходи, що практикувалися в народній магії, орієнтовані на засадничу міфологему замкненого кола як на дієвий засіб впливу. Ці вірування і позначились на семантиці предиката *обвести* та сталого виразу *обвести мертвой рукой*, див. [Гвоздарев 1994 ***].

Знаходимо деякі непрямі свідчення того, що дії нечистої сили полягали не лише в обході навколо жертви, а й і обведенні її, тобто в окресленні навколо неї замкненої межі. Зокрема, це вірування відбито у художніх творах, див.:

(***) — *Ходит тут ко мне одна девка... Хорошая девка... и не то, чтобы для баловства, а замуж хочу ее взять. А она твердит свое: покамест в церковь не сведешь, ничего не получишь...*

— *Посылай к черту... По нынешним временам это...*

— *Сам знаю... Но вот поди, словно домовой обвел! На других глядеть не хочу, а эту, как увижу — с бугра с оглядочкой от сарая идет, — ну прямо сил никаких нет. А насчет бога — не могу.* Ю.Романов. У парома.

Аналізуючи розвиток семантики дієслова *обвести*, слід звернути увагу на те, що значення 'підманути' передається і високочастотною ідіомою *обвести (обернути) круг пальця*. Нема сумніву в тому, що цей вираз виник на тому самому понятійному ґрунті, що й предикат *обійти* (пор. усталений спосіб номінації причин блукання: *его обвёл леший*). Ця ідіома пройшла доволі цікавий шлях розвитку, тому зупинимось на ній докладніше.

В минулому (і принаймні до середини ХІХ ст.) в російській мові вживалась ідіома *обвести (обвернуть, обмотать) ниткой кругом (вокруг) пальца*. Саме в такій формі знаходимо її у П.Мельнікова (А.Печерського):

(***) — *...Грехи у покойника были великие... Смолоду, говорят, разбои держал, суда на Волге грабил... Такою душу вымолит не вокруг пальца ниткой обвесть...* Мельников-Печерский. В лесах.

В словнику В.Даля подано форми без слова *ниткой*: *"Этого дела вокруг пальца не обмотаешь, не вдруг сделаешь"* [Д. 1, 231]; *"Сверчу, что вокруг пальца обверчу!"* [Д. 4, 147]. Сучасні фразеологічні словники російської мови фіксують цю ідіому також без слова *ниткой* з поміткою "застаріле", див. [Фед. 2, 42], [ФСРЯ 289]. Згідно зі словником за ред. О.І.Молоткова, вона означає 'делать быстро, без затруднений; легко справляться с чем-либо'. Очевидно, що ця ідіома заснована на образі обмотування нитки навколо пальця, бо це справді робиться швидко і без зусиль. Випадіння компонента *ниткою* спричинилось до певних змін у сприйнятті виразу: значення 'легко' залишилося, а базова сцена, яку було відбито у внутрішній формі, поступово забувалась. Оскільки одночасно в мові активно вживався предикат *обвести* 'обдурити', то його значення і було перенесено на ідіому *обвести (обвернуть) вокруг пальца*. В другій половині ХІХ ст. цей процес ще не було завершено, про що свідчить факт вживання обох ідіом (близьких формально, але з різними значеннями) в тому ж творі М.Салтикова-Щедрина:

(***) — *...Он генерала-то смешками кругом пальца обвел; сунул ему, этта, в руку пакет, с виду толстый-претолстый: как, мол? Салтыков-Щедрин. Благонамеренные речи.*

(***) — *Я кончатъ хочу! Понимаешь, хочу кончатъ [продать имение — М.Ж.]!*

— *И кончатъ тоже с умом надо. Сами в глаза своего дела не видели, а кругом пальца обернуть его хотите. Ни с мужиками разговору не имели, ни какова такова земля у вас*

єсть — не знаєте. Салтыков-Щедрин. Благонамеренные речи.

Отже, в російській мові утворилась нова мовна одиниця із значенням 'обдурити', збагачена (у порівнянні з предикатом *обвести*) семантичним компонентом 'легко, без зусиль'. Поява цього компонента, в свою чергу, сприяла розвитку низки прагматичних змістів: адже того, кого можна легко обдурити, не вважають розумним.

В українській мові зараз вживається ідіома *обвести навколо пальця* із значенням 'спритно обдурити, перехитрити кого-небудь' [ФСУМ 563]. Варіативність її компонентів (*обвести* — *обкрутити, обернути, обмотати, обвинути*; *навколо* — *круг, кругом, довкола*; *пальця* — *пучки*) свідчить про її питомий характер та давність виникнення. Проте її сучасне значення ('спритне ошуканство') не можна вважати єдиним і основним, воно витіснило якесь давніше значення, притаманне цьому виразу. На це вказує відсутність мотиваційних зв'язків між внутрішньою формою ідіоми (її базовим образом) та сучасним значенням. Можна припускати, що останнє виникло як семантична калька, тобто ідіома отримала значення, притаманне відповідному російському виразу з семантикою обману. Що ж до первісного сенсу української ідіоми *обвести навколо пальця*, то, очевидно, він не збігався зі змістом російської ідіоми *обвести (обвернуть) вокруг пальца (ниткой)*, яка означала 'легко, швидко щось зробити'. Два випадки вживання цієї ідіоми знаходимо в новелах Василя Стефаника, в яких відтворено покутську говірку.

(***) — *Але потім, браття, пішло все коміть головою. Як би взев на долоню пір'є та й подув, то так пішло все. Не лишилося нічо навкруг пальця обвити*. Стефаник. Майстер.

(***) — ... *Стане, бувало, на воротях у себе та й кричить. "На сироти на бідні запишу, а йому не дам що довкола мізинного пальця обмотати!"*. Стефаник. З міста йдучи.

Ці контексти прояснюють мотивацію базового образу: людина настільки бідна, що не має навіть найменшого клаптика (нитки), яким можна обмотати палець⁴. Отже, цей образ, спертий на загальноприйнятій суспільній нормі ("соціалізована людина мусить бути вдягнена"), імпліцитно містить в собі подвоєну опозицію: палець ~ все тіло, клаптик (нитка) ~ одяг, де перші члени маніфестують ідею мінімальності. За браком ширшого мовного та фактичного матеріалу важко сказати, чи пов'язані між собою генетично український та російський вирази, що мають однакову формальну структуру.

Тепер перейдімо до основного предмету нашого аналізу — ідіоми *на кривой не объедешь*.

Перш за все звернімо увагу на те, що в паремійному фонді українців та росіян є декілька типів формально близьких виразів з компонентом *не об'їдеши (не объедешь)*. По-перше, це ідіоми із значенням '(не) підманути', які є предметом нашого дослідження. По-друге, численні паремії типу *Долі (судженого, біди, смерті і т.п.) на коні <конем> не об'їдеши*. І нарешті, російські приказки типу *Бабья вранья и на свинье не объедешь* [Д. 4, 149], *Женское збойство и на свинье не объехать* [Сим. 101]⁵, *Загнёт, так загнёт, что на добром коне не объедешь* [ФГС 76]. Однак формальна близькість не забезпечує близькості семантичної, оскільки в кожній групі виразів дієслівний компонент виконує свою, особливу функцію. Відмінності в семантиці цих паремій спричинені, зокрема, полісемією дієслова *об'їхати*. Як відомо, ще в праслов'янську добу активно функціонувало два префікси *об-* (варіант *о-*): один із значенням 'довкола, кругом', що в дієсловах руху означає повне охоплення частини простору; другий із значенням, близьким до семантики заперечної частки *не* (як в рос. *ослушаться*). Цей другий префікс вносить значення переміщення мимо чого-небудь, як в *обминути*. Тому дієслова *об'їхати, обійти, обнести* і под. можуть означати як рух по замкненій кривій, так і переміщення мимо предмета (в останньому випадку траєкторія буває і прямою, і викривленою, але не замкненою). Отже, при інтерпретації контекстів, особливо не цілком зрозумілих, важливо враховувати цю полісемію дієслів.

⁴ Пор. з українською польську фразему *na owinięcie palca; tyle, co na owinięcie palca* [Sc 637]. Ця фразема частіше вживається з заперечною часткою, таким чином, йдеться також про повну відсутність якогось майна.

⁵ Слово *збойство* позначало поведінку хитрої, пронириливої людини [САР 1 190].

У приказках типу *Долі на коні не об'їдеш* предикат вжито у значенні 'не зможеш уникнути', яке розвинулось з буквального значення '(не) обминеш, (не) розминешся', пор.: *Що кому написано на роду, то й конем не об'їдеш* [Номис, № 8951]; *"Судженого конем не об'їдеш. Кому судило ся з ким бути в парі, ті сходять ся звичайно помимо всяких перешкод"* [Фр. 3, 185].

В пареміях третього типу компонент *на коне (свиньє) не об'їдеш* актуалізує ідею великого розміру (кількості, об'єму і под.) того об'єкта чи явища, яке виступає предметом оцінки. Дієслово *об'їхати* має в них значення кругового руху, повного охоплення частини простору. Див. текст російської народної забавки з семантично близьким дієсловом *не обійти* та локативним компонентом *кругом*: *"Была репа важная, дивилась старуха кажная, одним днем кругом не обойдешь; у той репы половину мы с семьей целую неделю ели, а другую половину другую неделю"* [Афан. 3, 218]. Очевидно, що дієслово *(не) об'їхати* (на чом) в цих пареміях потрібно для підсилення значення 'великий розмір'. Пор. також: *Рожя на семерых не об'їдеш* — про 'мясистое, очень полное лицо' [ФГС 167]. Отже, ці паремії, хоча і містять дієслово *об'їхати* в значенні кругового руху, ніяк не пов'язані з ідеєю обману.

Що стосується ідіоми *на кривой не об'їдеш*, то цілком очевидно, що предикат тут також співвідноситься з рухом по замкненій траєкторії. Вихідна помилка фразеологів при інтерпретаціях ідіоми полягала в тому, що дієслову *(не) об'їдеш* приписувалося значення '(не) обминеш', тоді як наш аналіз культурного підґрунтя, на якому виникла ідіома, свідчить, що дієслово співвідноситься з круговим рухом. Розуміння іменного компонента *на кривой* як номінації транспортного засобу (*на кривой кобыле, на кривых оглоблях*) також є помилковим. Помилка спричинена тим, що цей компонент змінив свою форму. На нашу думку, первісно (в базовому виразі) він звучав так: *по кривой*, що означало 'по замкненій, круговій траєкторії (дорозі)', тобто іменний компонент дублював той сенс, що вже був присутній в дієслові *об'їхати*. Заміна прийменника *по* прийменником *на* була викликана впливом високочастотних паремій типу *Долі на коні не об'їдеш*.

Наша гіпотеза підтримується кількома аргументами. Передусім, звичайно, самою ідеєю кругового руху, яка в народній культурі імплікує зміст 'підманути'. По-друге, факт наявності в деяких російських пареміях виразу *по кривой*, де він позначає круговий шлях, їзду в об'їзд, напр., *Прямым путем по кривой не ездят* [Д. 2, 193]. Звертає на себе увагу не лише прийменник *по*, а й відсутність імені при прикметнику. Той самий сенс має і приказка *Околицей прямо не ездят*, де слово *околицей* означає круговий рух, див. у Даля синонімічні вирази *"ходить кругом, околицей, окружностью"* [Д. 2, 629]. В тому ж значенні вживався в українській та російській мовах і прислівник *колесом*: напр.: *"Колесить, делать обезд или обход; ездить околицей, обездом, колом, колесом, кругом; плутать, блуждать"* [Д. 2, 137]. В цьому зв'язку виглядає вельми знаменно й такий варіант ідіоми: *колесом не об'їдеш* [Фед. 2, 51] — з тим самим значенням 'не піддуриш, не ошукаєш', де *колесом* слід розуміти як 'кругом'. Важливо також взяти до уваги, що переносні значення виразів з компонентами *пряма дорога* та *крива дорога* містять понятійний компонент 'обман'. Це подекуди відбито й у словниках. Див., наприклад, тлумачення ідіоми *идти прямою дорогою* в "Словаре Академии Российской": *"поступать справедливо, без обмана, без происков, следуя правилам честности, не имея покровительства"* [САР 2, 732]. Див. також у шевченковій "Долі": *Ми не лукавили з тобою, / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою*. Тут вираз *йти просто* вписаний в контекст опозиції правди — обману і також репрезентує ідею прямого (чесного) життєвого шляху.

Таким чином, на нашу думку, вихідною формою ідіоми *на кривой не об'їдеш* є вираз *по кривой (дороге) не об'їдеш* (кого) з буквальним значенням 'не створиш навколо кого-небудь замкненого кола, не замкнеш його в обмеженому границями просторі'. Базова ситуація (незалежно від того, реальна вона чи уявна) замикання чарівного кола породила такі несхожі між собою за формою та семантикою ідіоми, як укр. *напускати ману, звести на манівці* та *блукати манівцями*, рос. *обвести вокруг пальца, отводить глаза, на кривой не об'їдеш*.

Остання ідіома в народній свідомості та мовленні пройшла певний шлях "обкатки". На першому етапі трансформації вона зазнала впливу паремій типу *Долі на коні не об'їдеш*, що і призвело до заміни приємника *по* приємником *на*. Внаслідок цього іменний компонент *на кривой* стали інтерпретувати як назву транспортного засобу. А це, своєю чергою, відкрило шлях усіляким доповненням та варіаціям на транспортну тему: так в ідіомі з'явилися і криві голоблі, і ворони коні, і коза, і ряба кобила і навіть лапоть. Все це, звичайно, підвищувало експресивність виразу, але разом з тим заплутувало фразеологів, тобто *напускало* на них *ману* в повній відповідності до базової ситуації та семантики ідіоми.

Література

1. Афан. — Народные русские сказки А.Н.Афанасьева. В трех томах. / Издание подготовили Л.Г.Бараг, Н.В.Новиков. — М.: Наука, 1984-1986.
2. Байбурин — Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — СПб.: Наука, 1993. — 270 с.
3. Балов — Балов А. Очерки Пошехонья. Верования. // ЭО, 1901, № 4. — С. 81-134.
4. Берез. — Березович Е. О некоторых аспектах концепта *чуда* в языковой и фольклорной традиции Русского Севера // Концепт чуда в славянской и еврейской культурной традиции. Сб. статей. — М., 2001. — С. 95-115.
5. БЗ — Романов Е.Р. Белорусский сборник. Вып. V. Заговоры, апокрифы и духовные стихи. — Витебск, 1894.
6. Виноградова — Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. — М.: Индрик, 2000. — 432 с.
7. Влас. — Власова М.Н. "Знающие люди" в фольклоре Терского берега Белого моря // Мифология и повседневность: Гендерный подход в антропологических дисциплинах / Материалы научной конференции 19-21 февраля 2001 г. — СПб.: Алетейя, 2001. — С. 166-177.
8. Гнат. — Гнатюк В. Нарис української міфології. — Львів, 2000. —
9. Грін.УН — Гринченко Б.Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. — Чернигов, 1901. — 488 с.
10. Даль — Даль В.И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа. — СПб.: Литера, 1994.
11. Добр. — Добровольский В.Н. Суеверия относительно волков // ЭО, 1901. №4. — С. 135-136.
12. Ефим. 1 — Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии, собранные Ефименко П.С. Ч. 1. // Труды импер. об-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. Т. XXX. — М., 1877.
13. Жур. — Журавлев А.Ф. Домашний скот в поверьях и магии восточных славян: Этнографические и этнолингвистические очерки. — М.: Индрик, 1994.
14. Замовы — Замовы / Беларуская народная творчасць. — Мн.: Беларуская навука, 2000.
15. Зелен.ОР — Зеленин Д.К. Описание рукописей ученого архива Императорского русского географического об-ва. Вып. 1. — Петроград, 1914. Вып. 2. — Петроград, 1915. Вып. 3. Петроград, 1916. — 1279 с.
16. Зн.2 — Гнатюк Володимир. Знадобы до української демонології. Т. 2, вип. 1. // Етнографічний збірник НТШ. Т. 33. — Львів, 1912.
17. ЗСПС — Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і. Кн. 1. Уклад. У.Васілевіч. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1996.
18. ИвановДЛ — Иванов П. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда). — Харьков, 1893.
19. ИвановВУ — Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці: народні

- вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С. 430—497.
20. Ивлева — Ивлева Л.М. Ряженъе в русской традиционной культуре. — СПб., 1994.
 21. Колчин — Колчин А. Верования крестьян Тульской губернии // ЭО. — 1899. — № 3. — С. 1—60.
 22. Кольб. — Кольберг Оскар. Казки Покуття. — Ужгород: Карпати, 1991.
 23. Кост. — Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. — СПб., 1906. (Собр. соч., т. 19). — С. 5—175.
 24. Крин. — Криничная Н.А. Лесные наваждения (Мифологические рассказы и поверья о духе- "хозяине" леса). — Петрозаводск, 1993.
 25. Кулик. — Куликовский Г.И. Похоронные обряды Обонежского края // ЭО. — 1890. — №1. — С. 44-60.
 26. Кулиш — Записки о Южной Руси: Издал П.Кулиш. Т. 1, 2. — К.: Дніпро, 1994.
 27. ЛПБ — Легенды. Предания. Бывальщины. / Сост., подгот. текстов, вступ. статья и примеч. Н.А.Криничной. — М.: Современник, 1989.
 28. Ляцкий — Ляцкий Е.А. К легендам космогонического типа // ЭО. — 1892. — № 2-3.
 29. Ляцк. — Ляцкий Е. Сказитель И.Т.Рябинин и его былины // Этнографическое обозрение. — № 4. — 1894. — С. 105—151.
 30. МСПЭЛ — Материалы к словарю полесской этнокультурной лексики (Опыт компьютерной обработки восточнославянской диалектной лексики) // Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы. — М.: Индрик, 2001. — С. 300-431.
 31. Мороз — Мороз А.Б. Севернорусские пастушеские отпуска и магия первого выгона скота у славян // Восточнославянский этнолингвистический сборник. — М.: Индрик, 2001.
 32. Никиф. — Никифоровский Н.Я. Нечистики. Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе. — Витебск, 1995.
 33. Номис — Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. — К.: Либідь, 1993.
 34. Онищ. — Онищук Антін. Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, Надвірнянського повіта, 1907-1908. // Матеріяли до української етнології. Т. XI. — Львів, 1909. — С. 1-139.
 35. Онч. — Северные сказки. Сборник Н.Е.Ончукова. В 2 кн. — СПб.: Тропа Троянова, 1998.
 36. Остр. — Островский А.Б. Ритуалы бедствия в русской деревне // Пограничное сознание. — СПб., 1999. — С. 75-115.
 37. ПВСП — Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. / В трех томах. — М.: Современный писатель, 1995.
 38. Перетц В.Н. Деревня Будогоща и ее предания // Живая старина. — 1894, Вып. 1. — С. 1-18.
 39. П.И. — П.И. [П.Иванов] Из области малороссийских народных легенд // ЭО, 1890, № 4. — С. 71—94.
 40. Попов — Попов Г. Русская народная бытовая медицина. — СПб., 1903.
 41. Пот. — Потушняк Ф. Нагота при ворожіню // Літературна неділя Подкарпатського об-ва наук. Рочник II. — Унгвар, 1942. — С. 113—115.
 42. ПРН — Даль В.И. Пословицы, поговорки и прибаутки русского народа. Сборник в 2 томах. — СПб.: Литера - "ВИАН", 1997.
 43. РС — Власова М. Русские суеверия. Энциклопедический словарь. — СПб.: Азбука-классика, 2001.
 44. Сах. — Сказания русского народа, собранные И.П.Сахаровым. Народный дневник. Праздники и обычаи. — СПб., 1885.
 45. Сержп. — Сержпутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. — Мн.: Універсітэцкае, 1999.
 46. Сим. — Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII-XIX

- столетий. Собрал и приготовил к печати Павел Симони. I-II // Сборник отделения русского языка и словесности Импер. Акад. Наук. Том LXVI, № 7. — СПб., 1899. — С. 1—216.
47. Тихман. — Левкиевская Е.Е., Плотникова А.А. Этнолингвистическое описание севернорусского села Тихманьги // Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы. — М.: Индрик, 2001. — С. 259—299.
 48. РЗК — Русские заговоры Карелии. — Петрозаводск: Из-во Петрозаводского гос. университета, 2000.
 49. РЗЗ — Русские заговоры и заклинания. Материалы фольклорных экспедиций 1953-1993 гг. / Под ред. проф. В.П.Аникина. — М.: Из-во МГУ, 1998. — 480 с.
 50. СД — Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.И.Толстого. — Т.1. — М.: Международные отношения, 1995.
 51. Сев.Бел. — Духовная культура Северного Белозерья. Этнодиалектный словарь. — М., 1997. — 432 с.
 52. Смирнов — Смирнов В. Народные гадания в Костромском крае // Четвертый этнографический сборник. Труды Костромского научного об-ва по изучению местного края. Вып. XLI. — Кострома, 1927. — С. 17—91.
 53. Сокил — Писана керниця: Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Зібрав і впорядкував Василь Сокил. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1994.
 54. Трунов — Трунов А.Н. Понятия крестьян Орловской губернии о природе физической и духовной // Записки импер. РГО по отделению этнографии. Т.2. — СПб., 1869. — С. 1-48.
 55. ФиП. Архив — Фольклор и постфольклор. Архив. — www.rutenia.ru/laborfolklore/archiv.
 56. Фр. — Франко Иван. Галицько-руські народні приповідки. Т.2. // Етнографічний збірник НТШ. Т. X-XI. — Львів, 1901; Т. 3. // Етнографічний збірник НТШ. Т. XXVII-XXVIII. — Львів, 1909.
 57. Череп. — Черепанова О.А. Мифологические рассказы и легенды Русского Севера. — СПб.: Из-во С.-Петербур. ун-та, 1996.
 58. Чуб. — Чубинський П. Мудрість віків / У 2 кн. — К.: Мистецтво, 1995.
 59. Шух. — Шухевич Вол. Гуцульщина. Частина 5. — Верховина, 2000.
 60. Щерб. — Щербаківський Д.М. Сторінка з української демонології (вірування про холеру) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С. 540—555.
 61. Якуш. — Якушкин Е.И. Заметки о влиянии религиозных верований и предрассудков на народные юридические обычаи и понятия // ЭО, 1891, №2. — С. 1-19.
 62. Fed. — Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Т. 1. — Kraków, 1897.
 63. Mosz. — Moszyński K. Obrędy, wiara i powieści ludu z okolic Brzeżan // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. — Т. XIII. — Kraków, 1914. — S. 152—198.
 64. KLS — Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Т. II. Kultura duchowa. — Cz. 1. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. — 828 s.
 65. Wisła — Szukiewicz W. Wierzenia i praktyki ludowe (zabobony, przesady, wróżby itd.), zebrane w guberni Wileńskiej // Wisła, 1903. — Т. 17. — S. 432—444.

Словники:

- Гр. — Словарь української мови. / Упор. Б.Грінченко. В 4 томах. — К., 1908-1909.
- Д. — Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В 4-х т. — М., 1955.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. Т. 1-3. — К.: Наукова думка, 1982-1989.
- КСГРС — Картотека Словаря говоров Русского Севера (Уральский государственный университет, кафедра русского языка и общего языкознания, Екатеринбург).
- КСРНГ — Картотека Словаря русских народных говоров (Институт лингвистических исследований РАН, С.-Петербург).

- МАС — Словарь русского языка. В 4 томах. / Под ред. А.П.Евгеньевой. — М.: Русский язык, 1985-1988.
- САР — Словарь Академии Российской. В 6 частях. — СПб., 1789-1794.
- СУМ — Словник української мови / В 11 т. — К.: Наукова думка, 1970-1980.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров. Вып. 22. — Л.: Наука, 1987.
- ТС — Тураўскі слоўнік. / У 5-ці т. — Т. 3. Л-О. — Мінск: Навука і тэхніка, 1984.
- ФГС — Фразеологический словарь русских говоров Сибири / Под ред. Федорова А.И. — Новосибирск: Наука, 1983.
- Фед. — Фразеологический словарь русского языка. В 2 т. / Сост. А.И.Федоров. — Новосибирск: Наука, 1995.
- ФСРЯ — Фразеологический словарь русского языка. / Под ред. Молоткова А.И. — М.: Русский язык, 1986.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Вып. 17. — М.: Наука, 1990.
- Sc. — Scrupka Stanisław. Słownik frazeologiczny języka polskiego. T. 1. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1999. — 788 s.